

RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi/RUSUH Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences

ISSN: 2791-7398

December/Aralık 2021, 1 (2): 197-223

rusuhdergisi@usak.edu.tr

Ali Osman Koçkuzu'nun "Hadiste Nâsih-Mensûh Meselesi" Adlı Eserinde Nesh Anlayışı
Conception of Abrogation in Abrogator-Abrogated Matter in Hadith by Ali Osman Koçkuzu

Tuğba Yıldırım

Yüksek Lisans Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri

Graduate student, Uşak University, Graduate Education Institute, Basic Islamic Sciences

Uşak, Turkey

tgba.yldrm15@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1768-4317>

Ayşe Gültekin

Dr. Öğretim Üyesi, Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı

Lecturer, PhD, Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Hadith

Uşak, Turkey

ayse.gultekin@usak.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-0088-880X>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Received: 24.10.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 15.12.2021

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2021

Cilt/Volume: 1

Sayı/Issue: 2

Sayfa/Pages: 197-223

Atıf/Cite as: Yıldırım, Tuğba-Gültekin, Ayşe. "Ali Osman Koçkuzu'nun "Hadiste Nâsih-Mensûh Meselesi" Adlı Eserinde Nesh Anlayışı [Conception of Abrogation in Abrogator-Abrogated Matter in Hadith by Ali Osman Koçkuzu]". *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi- Rusuh Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences* 1/2 (Aralık 2021): 197-223.

İntihal/Statement of Publication Ethics: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu onaylanmıştır. /This article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Copyright: 2021 by Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Uşak, Turkey

ALİ OSMAN KOÇKUZU'NUN "HADİSTE NÂSİH-MENSÛH MESELESİ" ADLI ESERİNDE NESH ANLAYIŞI

Öz

Allah Teâlâ mü'minlere, gönderdiği son elçiye itaat etmeleri gerektiğini haber vermiş ve bunun kendisine itaatle eş değer olduğunu bildirmiştir. O halde yapılması gereken, yeni bir kanun koyma ve gerektiğinde bu kanunda değişiklik yapma yetkisine de sahip olan Allah Resulü'nün hayatını takip edip onu örnek almak, uygulamada bir değişiklik olmuşsa da önceki ve sonraki uygulamanın ne olduğunu öğrenip en son tatbikata uymaktır. Hz. Peygamber'in sağlığında, bu değişikliğin hangi gerekçelerle ortaya çıktığını bizzat ona sorup öğrenme imkânı varken ve Hz. Peygamber'in sünnetini iyi bilen ashâb hayattayken, hadisler arasındaki ihtilaflar ve uygulamadaki farklılıklar bir problem olarak değerlendirilmemiştir. Ancak sahâbenin hayatın tabii akışı içerisinde görüp benimsedikleri bu değişiklikler, sonraki dönemlerde mü'minlerin kafalarını karıştırmış ve yeni izahların ve açıklamaların yapılması gerekmiştir.

Nesh metodu, aralarında ihtilaf varmış gibi görünen âyet ve hadislerin nasıl değerlendirilmesi gerektiği konusunda çözüm yolları sunan metotlardan bir tanesidir. Hadis, Tefsir ve İslâm Hukuku nesh konusunun incelendiği ilim dallarıdır. İmam Şâfiî'den itibaren pek çok âlim konuyla ilgilenmiş hatta bu konuda müstakil eserler yazılmıştır. Biz bu makalemizde Cumhuriyet sonrası "Hadiste nesh" konusunu kitap seviyesinde ele alan ilk çalışmayı, Prof. Dr. Ali Osman Koçkuzu'nun "Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi" adlı kitabını temel alarak nesh meselesini incelemeye, hocanın konu hakkındaki görüşlerini ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Ali Osman Koçkuzu, sünnet, nesh, nâsîh, mensûh.

CONCEPTION OF ABROGATION IN ABROGATOR-ABROGATED MATTER IN HADITH by ALİ OSMAN KOÇKUZU

Abstract

Allah informed the believers that they must obey the last Messenger He sent and that this was equivalent to obeying Him. In this case, what needs to be done is to follow the life of the Messenger of Allah, who has the authority to make a new law and make changes in this law when it is necessary, and to take him as an example, and if there has been a change in the implementation, to follow the last exercise learning what the previous and next implementations are. While the Prophet was alive, it was possible to ask him personally for what reasons this change occurred. Also while the companions of the Prophet, who knew the Sunnah of the Prophet well, were alive, the contradictions between the hadiths and the differences in practice did not emerge as a problem. However, these changes, which were seen as the course of the nature and adopted by companions, confused the believers in the following periods. Hereby, new explanations had to be made.

The abrogation (naskh) method is one of the methods offered as a solution to how the verses and hadiths that seem to conflict between them should be evaluated. Al-Hadith, at-Tafsir and al-Fiqh are domains in which abrogation is examined. Since Imam Shafii, many scholars have been interested in this subject, moreover, independent works have been written on this subject. In this article, we will try to examine the matter of naskh based on "Abrogator-Abrogated Matter in Hadith", the first book that deals with the issue of abrogation in the post-republican period on hadith, by Ali Osman Koçkuzu and to present Ali Osman Koçkuzu's view's on this issue.

Keywords: Ali Osman Koçkuzu, sunnah, abrogation, abrogator, abrogated.

Giriş

Peygamber'imiz beşer olmakla birlikte¹ vahye uyan ve vahyi müminlere tebliğ etmekle görevlendirilen son elçidir². Bununla birlikte insanlara tebliğ ettiği vahyi açıklamış, insanları bu yeni dine davet etmiş ve bu konuda karşılaştığı tüm sıkıntılara göğüs germiştir. Gönderildiği topluma ilâhî mesajı örnek olup öğretmiş ve içinde yaşadığı toplumu kötülüklerden arındırmış, iyiliklerde yarışan ideal bir toplum haline getirmeye çalışmıştır³. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber'e teşrîf yetkisi de verilmiştir. Buna bağlı olarak Hz. Peygamber haram ve helal kılma yetkisine sahip bir kanun koyucudur.⁴ "Onlar aralarında çekiştikleri şeylerde seni hakem yapıp sonra da verdiğin hükme, nefisleri hiçbir darlık duymadan, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar."⁵, "Peygamber size ne veriyse onu alın, neyi yasak ettiyse, ondan da uzak durun."⁶ vb. âyetler ve Erîke hadisinde geçen "Allah Resulü'nün haram kıldığı şeyler, muhakkak ki Allah'ın haram kıldığı şeyler gibidir."⁷ sözleri, Hz. Peygamber'in teşrîf yetkisine işâret etmektedir. Onun koyduğu kuralların Kur'an âyetlerine ters düşmesi düşünülemez. Hz. Peygamber'in teşrîf yetkisini kabul etmeyenler çoğu kere kendi akıllarını Peygamber aklının önüne geçirmişler, bu da dinde birtakım karışıklıklara sebep olmuştur.⁸

Sahâbe ve tâbiûn dönemlerinde "Kitap ve Sünnet" kanun koymada iki ana kaynak olarak kabul edilmiş, hadise ve sünnete ciddî itirazlar yöneltilmemiştir. İmam Şâfiî'nin yaşadığı hicri 2. asırdan itibaren sünnete itiraz edenler üç grup olarak sınıflandırılabilir: Vahiy yoluyla gelen Kur'an ile insanlar tarafından sözlü olarak nakledilen ve daha sonra yazıya geçirilen hadisin birbirine denk kabul edilemeyeceğini savunanlar, Kur'an âyetlerinde geçen bir konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber'in söylediği hadislerin kabul edilmesi gerektiğini söyleyenler ve haber-i vâhidlerin kabul edilemeyeceğini iddia edenler.⁹ İmam Şâfiî "*er-Risâle*" ve "*el-Ümm*" adlı eserlerinde sünnetin otoritesini yok sayanların görüşlerini haber vermekte ve bu iddiaları reddeden deliller nakletmektedir.¹⁰

Hadislerin mütevâtir, meşhûr ve âhâd şeklinde sınıflandırılması,¹¹ özellikle Mu'tezile ve Şî'a'nın başını çektiği ehl-i bid'at fırkalarının sünnete itirazlarını kolaylaştırmıştır. İtirazların ana noktasını ise haber-i vâhidler oluşturur. Başta dört mezhep imamı olmak üzere, Cüveynî (ö. 478/1085), Gazzâlî (ö. 505/1111) vb. İslâm âlimlerinin çoğunluğuna göre haber-i vâhidler amelî

¹ el-İsrâ 17/93-94-95; el-Kamer 54/24.

² el-En'âm 6/50-56-106; Yûnus 10/109.

³ Mehmet Görmez, *Hadis İliminin Temel Meseleleri* (Ankara: Otto Yayınları, 2014), 31-32.

⁴ el-A'râf 7/157.

⁵ en-Nisa 4/36.

⁶ el-Haşr 59/7.

⁷ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Dımeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), "Sünnet", 6; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-Kebîr*, thk. Beşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996), "İlm", 60; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), "Mukaddime", 2.

⁸ Ali Osman Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 28-29.

⁹ Ali Osman Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 40.

¹⁰ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risale*, trc. Abdülkadir Şener-İbrahim Çalışkan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 125-142.

¹¹ Muhammed Cemâlüddîn el-Kâsimî, *Kâvâidü't-tahdîs min fûnûn-i mustalahi'l-hadîs*, thk. Muhammed Behcet el-Baytar (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1380/1961), 146-147.

konularda delil olarak kabul edilirken, itikâdî konularda delil olamazlar. İbn Hazm (ö. 456/1064) başta olmak üzere Zâhirîler, İbn Teymiyye (ö.728/1328), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ve bir rivâyete göre Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) Hz. Peygamber'in hayatından örnekler vererek sahih haber-i vâhidlerin amelî konularda olduğu gibi itikâdî konularda da ilim ifâde edeceğini söylemektedirler. Son dönem âlimlerinden Ahmed Muhammed Şâkir (ö.1958) ve Muhammed Nâsıruddin el-Elbânî de (ö. 1999) de aynı kanaate sahiptirler. Şevkânî (ö. 1250/1834) ve Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin (ö. 1952) de aralarında bulunduğu bazı âlimler ise itikâdî konularda haber-i vâhidi kabul etmek için birtakım şartlar ileri sürmektedirler.¹² Haber-i vâhidleri delil kabul etmeyen Mu'tezile mensuplarının birçok itikâdî meselede âhâd hadisleri mütevâtir kabul ederek kullanmaları bu fikirlerinde çok da tutarlı olmadıklarını ortaya koymaktadır.

Ali Osman Koçkuzu'ya (ö.2021) göre sünneti anlama noktasında iki ana grup söz konusudur. Bu gruplardan birisi sünneti hayat düsturu olarak kabul edip din ve dünyasını bu kurallara göre düzenlemeye çalışmakta, diğer grup ise kendi fikrini hükümran kılmak için sünnetin otoritesini sorgulamakta ve eksikliğini bulmaya çalışmaktadır. Birinci grup nesh meselesini Hz. Peygamber'in son tatbikatını öğrenip hayatına geçirmek için incelerken, diğer grup nesh konusundaki tartışmaları kendisine delil olarak kabul etmektedir. Mensûhu kabul etmeyen bu kimselerin nâsîh ile de işi yoktur.¹³

Hz. Peygamber'in yaşadığı çağda ve onun vefatını takip eden ilk dönemlerde ilim kelimesiyle öncelikle hadis ilmi anlaşılmiş¹⁴ ve Hz. Peygamber'den nakledilen talimatların tamamı sünnet kapsamında değerlendirilmiştir.¹⁵ Hz. Peygamber'in gözetiminde yetişen sahâbîler ilmi amel edip yaşamak için öğrenmişler ve her türlü problemlerini çözme konusunda Kur'an ile birlikte hadise de müracaat etmişlerdir. Sorularını bizzat Hz. Peygamber'e yöneltip cevapları bizzat Hz. Peygamber'den dinlemişler, kendileri Hz. Peygamber'in yanına gelemediklerinde o gün olan biteni arkadaşlarından sorup öğrenmişlerdir.¹⁶ Kur'an'ı ve sünneti ve bu iki kaynak çerçevesinde oluşan İslâmî tatbikatı sahâbeden öğrenen tabiûn devrinde de Hz. Peygamber'i görmek ve bizzat Hz. Peygamber'e sorup öğrenmek mümkün olmasa da sünnete bağlılık aynen devam etmiştir. Farklı ilim merkezlerinin, sahâbeden meşhur olan kimselere izâfe edilen mekteplerin oluşması ilmî merkez ve ekollerde farklı tatbikatların ortaya çıkmasına sebep olmuş, uygulamada ufak farklılıklar göze çarpsa da Şî'a ve Mu'tezile gibi ehli bid'at fırkalar dışındaki büyük çoğunluk sünneti yok saymayı hiçbir zaman düşünmemiştir.¹⁷ Sünnetin Müslümanların hayatına hâkim olması gerektiğini savunan ve Hz. Peygamber'in uygulamalarını doğru bir şekilde öğrenip öğretmeye çalışan ilim adamları ise iki zümrenin suçlamalarına maruz kalmaktadırlar. Birinci grup; aydın olduklarını iddia ettikleri halde dini tanımamakta, nakil

¹² Mehmet Özşenel, "İtikadi Konularda Haber-i Vâhidin Delil Olma Meselesi ve Kevserî'nin Konuya Bakışı", *Dîvân Dergisi* 37 (2014/1), 174-175.

¹³ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 45.

¹⁴ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071), *Câmiu beyânî'l ilm ve fazlih*, thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyrî (Demmam: Dâru İbni'l-Cevzi, 1414/1994), 1/1-62.

¹⁵ Şâtıbî, İbrahim b. Musa, *el-Muvâfakât* (Huber: Dâru İbn Affân, 1417/1997), 4/289.

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (Dımeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002), "İlim", 27, "Mezâlim", 25; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, thk. Nazar b. Muhammed el-Faryâbî (Riyad: Dâru Taybe, 1427/2006), "Talak", 34.

¹⁷ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 49.

taftarı herkesi bağnaz olarak yaftalamakta ve aklın öngördüğü her şeyi engellemekle itham etmektedir. İkinci grup ise; İslâmî ilimler konusunda bilgi sahibi olmakla birlikte bu bilgilerini güncelleştirmemekte, yeni izah tarzlarına karşı çıkmakta, sünneti her konuda kaynak olarak görmeye devam edenleri mezhepsizlikle suçlamaktadır.¹⁸

Hız. Peygamber sonrası dinin öğrenileceği kaynaklar kitap-Kur'an, hadis-sünnet, sahâbenin uygulamaları ve fetvalarıdır. Kur'an ve sünnete dayalı olarak gerçekleştirilen icmâ ve kıyas gibi metotlarla yeni meseleler çözüme kavuşturulmuştur. Geliştirilen bu yeni metotlar kimileri tarafından sünnetle amel etmekten uzaklaşma, "rey ve şahsî ichtihad"a göre dinde hüküm koyma olarak değerlendirilmiş¹⁹ ve bu tartışmalar günümüze kadar devam etmiştir. Fikhî mezhepler içerisinde rey taraftarı olmakla suçlanan Ebû Hanîfe bile, hadis konusunda kendisini tenkit edenlerin itiraflarına göre sahih olan hadisi daima kıyas ve reyden üstün tutmuştur. Haberi vahidlerle amel etmek için birtakım şartlar ileri sürse de diğer mezhep imamları gibi "hadisin sıhhati sabitse benim mezhebim odur" demektedir. Kendisinden hüküm çıkardığı hadisleri toplayan, konuyla ilgili sahâbe ve tabiûnun rivâyetlerinin de sıralandığı *Müsned* adlı çalışma onun Kur'an'dan sonra sahih hadisi temel delil olarak kabul ettiğini göstermektedir.²⁰

Müntesibi kalmamış veya zamanımıza kadar varlığını sürdürmüş fikhî mezheplerin metodu "meselelere hadis çerçevesinde düşünerek bir çözüm yolu aramaktır." Fakih Kur'an'ı iyi bildiği gibi hadisi de sünneti de iyi bilen bir kimse olmak zorundadır. Mezhep imamları kendi vardıkları sonucu mutlak manada uyulması gereken görüş olarak kabul etmemişler, zaman zaman kendileri de önceki görüşlerine muhalif olan yeni sonuçlara ulaşmışlardır. Mezhep bağlularının kendi imamlarının görüşünü mutlak doğru olarak kabul etmesi, zamanla düşünce dünyasında bir tıkanmayı da beraberinde getirmiş ve bu husus sünnetle amel konusunu menfî şekilde etkilemiştir. Bunun yanı sıra cahil kimselerin hadis konusundaki bilgisizlikleri ve hadisle ameli zor bir iş olarak değerlendirmeleri de Müslümanların hadisle amelden geri durmalarına sebep olmuştur.²¹

Hadiste nâsîh-mensûh meselesinin de hadisle amel etmekten uzaklaşma konusunda olumsuz bir rol oynadığı görülmektedir. Nesh konusunda kullanılan şahsî metotlar ve neshi tespit etme konusunda farklı anlayışların ortaya çıkması müçtehit imamların nesh konusunda farklı kanaatlere sahip olmaları sonucunu beraberinde getirmiştir. Bir âlim, üzerinde ihtilaf edilen bir meseleyi "Bize göre burada nesh vardır" diye değerlendirirken, diğer bir âlim aynı meselede nesh olmadığını savunmakta ve meseleyi farklı metotlar kullanarak çözüme kavuşturmaktadır. Bazıları da nesh ihtimali bulunan konularda bilmeyen kimsenin hata edebileceği düşüncesiyle bu konulardan uzak durmayı tercih etmişlerdir. Koçkuzu'ya göre Müslümana düşen bu gerekçelerle hadiste nâsîh-mensûh kapsamına giren konulardan uzak

¹⁸ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 57.

¹⁹ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, thk. Muhammed Muhyiddîn el-Esfer (Beyrut-Katar: el-Mektebü'l-İslâmî-Müessesetü'l-İşrâk, 1419/1999), 193-205.

²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Menâkibul-imam Ebî Hanîfe*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Haydarabad: Lecnetü İhyâi'l-Meârifî'n-Nu'mâniyye, 1408), 30; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992), 1/68. Geniş bilgi için bk. İsmail Hakkı Ünal, "Ebû Hanîfe ve Hadis", *İslami Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (2002), 75-81; İbrahim Hatiboğlu, "Müsned", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/101-103.

²¹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 57-58.

durmak değil hadisleri şerhleriyle ve açıklamalarıyla okuyup anlamaya ve en son tatbikatı öğrenmeye çalışmaktır.²²

Nesh konusu hadis ilminde olduğu gibi tefsir ve özellikle fıkıh ilminde de ele alınan bir konudur. Neshe açıkça işaret eden âyetler olmakla birlikte²³ Kur'an'da nesh olup olmadığı, hangi âyetlerin nâsîh-mensûh kapsamına girdiği âlimler arasında tartışma konusudur. Neshin söz konusu olmadığı âyetlerde nesh iddiası dile getirilmiş, tahsîs, takyîd ve istisnâ gibi meseleler nesh olarak değerlendirilmiş, âyetin iniş sebebi gibi neshi tespiti yardımcı olacak unsurlar gözden kaçırılmış, mübalağalı değerlendirmeler yapılarak nesh vakaları abartılmıştır.²⁴ Koçkuzu'ya göre Fıkıh ilmi için de aynı şeyleri söylemek mümkündür. Fıkıh Usulü eserlerinde nesh meselesi hem müstakil bölümler açılarak, hem de icma, teâruzu'l-ahbâr, tercih vb. konularda sık sık atıf yapılan bir konu olmuştur. Fakihlerden bazıları, Hz. Peygamber'den gelen farklı rivâyetleri ve en son tatbikatı arama yerine kendi reylerine dayanarak meseleleri açıklamakla itham edilmişlerdir.²⁵ İhtilafü'l-Hadis kapsamında değerlendirilen rivâyetlerde çözüm yolları sıralamasının âlimlere göre değişiklik göstermesi,²⁶ meselelerin çözümü hususunda neshe öncelik verenlerle diğerlerinin nâsîh mensûh kapsamında değerlendirdiği rivâyetleri farklılaştırmıştır.

İlk Hadis Usulü eseri olarak kabul edilen '*el-Muhaddisu'l-fâsil*'da nesh konusuna yer verilmemiş, Hâkim en-Nîsâbûrî '*Kitabu Ma'rîfeti ulûmi'l-hadîs*' adlı eserinde 21. Nev'de nesh meselesini örneklerle işlemiştir. Hatîb el-Bağdâdî'nin '*el-Kifâye*' adlı eserinde nesh konusuna yer verilmezken, İbnü's-Salâh '*Ulûmül hadis*'inde 'Ma'rîfetü nâsihi'l-hadîs ve mensûhih' başlığıyla nesh ilmini tanıtır ve zor bir ilim dalı olduğundan bahsetmiştir.²⁷ Nevevî ve Suyûtî eserlerinde nesh meselesine yer veren, nâsîh ve mensûhu bilme ve tanıma yollarından bahseden âlimlerdir. Fıkıh usulcülerinin işin nazarî yönü üzerinde dururken hadis usulcülerinin tatbikata ve uygulamaya ağırlık vermeleri dikkat çekicidir. Fetvâ verecek konumda olan kimselerin nâsîh ve mensûhu bilmesi de bir gereklilik olarak kabul edilmiştir.²⁸

Ali Osman Koçkuzu'dan önce Talat Koçyiğit'in 'Kitap ve Sünnette Nesh Meselesi' adlı makalesi hariç tutulacak olursa nesh ülkemizde konusunda herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Koçkuzu neshin, ameli engelleyen, Hz. Peygamber'in risaletini gölgeleyen bir konu olmadığını ispat etmek için, nesh konusunda yazılan 4 kitaptaki örnekleri araştırarak hadiste nesh konusunda mübalağalı rakamlara ulaşıldığını tespit etmiştir. Biz bu makalemizde nesh konusunu ana hatlarıyla vermeye ve Ali Osman Koçkuzu'nun 'Hadiste Nâsîh ve Mensûh Meselesi' kitabını inceleyerek hocanın nesh konusundaki kanaatlerini tespit etmeye çalışacağız.

1. Nesh Kelimesinin Anlamı ve Tarihi Süreci

²² Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 58.

²³ el-Bakara 2/106; en-Nahl 16/101.

²⁴ Abdurrahman Çetin, "Nesh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/579-581.

²⁵ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 51.

²⁶ İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 6. Baskı, 2013), 179-180.

²⁷ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 83-85.

²⁸ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 59.

Sözlükte nesh; "Bir kitabı harfi harfine kopyalamak, bir şeyin başkasıyla değiştirilmesi, bir şeyi olduğu gibi nakletmek, ref', izâle" manalarına gelir.²⁹ "Biz bir âyetin yerine başkasını getirdiğimiz zaman..."³⁰ âyetinde neshin değiştirme manası, "Biz bütün yaptıklarınızı kaydetmekte idik."³¹ âyetinde kopyalayıp kaydetmek, "Senden önce hiçbir resul ve nebi göndermedik ki o bir temennide bulunduğu şeytan ile de onun arzularına bir şey katmaya çalışsın. Fakat Allah, şeytanın katmaya çalıştığını iptal eder."³² âyetinde gidermek, iptal etmek, "Musa, öfkesi yatışınca levhaları aldı. Onlardaki yazılarda Rablerinden korkanlar için hidâyet ve rahmet hükümleri vardı."³³ âyetinde nüsha anlamı vardır. Bakara ve Hac surelerinde geçen âyetler neshin istilâhî tarifini etkilemiş, istilâhî olarak da neshin pek çok tarifi yapılmıştır. Sahâbe döneminde nesh, takyîd, tahsîs ve istisnâ ile birlikte değerlendirilip daha geniş bir anlam ifâde ederken, sonraki dönemlerde bu geniş anlam daraltılmış, bazı ilim adamları neshe intihâ ve tebdîl beyânı, bazıları hitâb, bazıları ise sonraki bir şer'î delil ile evvelki hükmün kaldırılması anlamını vermişlerdir.³⁴

Hanefi Hukukçularından Cessâs (ö.370/981) neshi "Nesh, bizim takdir ve teveccühümüzde bekası caiz olan hükmün müddetini beyandır. Böylelikle, bizim için o hükmün müddetinin bu sınıra kadar olduğu ve bundan sonra o hükmün artık murat edilen olmaktan çıktığı belli olur." şeklinde tarif etmektedir. Mütakallimûn usulcülerden Gazzâlî (ö.505) ve Râzî (ö.606) nesh tarifine "hitâb" lafzını ilave etmişlerdir. Gazzâlî ve Râzî neshi "Önceki hitapla sabit olan hükmün, daha sonra gelen hükümle ortadan kalktığına delalet eden hitaptır." diye tanımlamakta ve bu tanımla aklın değil nassın neshedici olduğunu kabul etmektedirler.³⁵

Şâtıbî (ö.790/1388) 'Muvâfakât'ında "mütakaddimûn" dediği hicrî üç asır içinde yaşayan âlimlere göre neshi şöyle anlatır: "Mütakaddimûn'un sözlerinden anlaşıldığına göre nesh, mutlak olarak usulcülerin sözlerinden daha umûmî bir manadır. Onlar, mutlak'ın takyîdine, muttasıl veya munfasıl bir delille âmm olan bir sözün tahsîsine, mübhem olan bir şeyi beyân etmeye nesh adını vermişlerdir. Sonra gelen bir delille önceki şer'î hükmü kaldırmaya da nesh demişlerdir. Bunların hepsi birinci hükmün murâd edilmediği konusunda birleşmektedirler. Nesh, istilahta önceki hükmün sorumluluğunun kalkması ve sonraki hükümle amelin gerekliliği demektir, ilk emirle amel etmek gerekmez, son emre göre hareket edilir."³⁶

Hz. Âdem'den başlayarak her Peygamber'in getirdiği şeriatte nesh cereyan etmiştir. Evvelce mübah olan bazı şeyler zamanla haram sayılmış, emirlerin muhtevâları değişmiştir. "Biz bir âyeti diğer bir âyetin yerine getirdiğimiz vakit -ki Allah neyi indireceğini çok iyi bilendir-dediler ki: 'Sen bir iftiracısın!' Hayır, onların pek çoğu bilmezler."³⁷ âyetinde görüldüğü gibi inanç

²⁹ Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs* (İskenderiye: Dârü'l-Hidâye, t.y.) 2/282; Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1992), 3/61; Seyyid Şerîf Cürçânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiye, 1985), 309.

³⁰ en-Nahl 16/101.

³¹ el-Câsiye 45/29.

³² el-Hac 103/52.

³³ el-A'râf 7/154.

³⁴ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 98.

³⁵ Nesh tarifleri için bk. Sezai Bekdemir, "Sadrüşşerâ'nın Nesh Konusuna Yaklaşımı", *AİÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/2 (2016), 176-179.

³⁶ Şâtıbî, *Muvâfakât*, III/344; Geniş bilgi için bk. Ali Bakkal, "Kur'an'da Mensûh Ayetlerin Sayısı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1996), 37.

³⁷ en-Nahl 16/101.

sahibi olmayanlar yeni bir hüküm geldiğinde yaratıcının o durumdan haberi olmadığını savunma gayreti içine girmiş ve "nesh meselesini nübüvvet-i Muhammediye hakkında bir şüphe gibi ileri sürmek istemişlerdi. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır "Zamanımızda da hala bunu takip eden kafirler çoktur" diyerek meselenin her asrın gündemini meşgul ettiğine dikkat çekmektedir. Halbuki önceki emir de sonraki emir de hikmet-i ilâhiyyeye ve kulların maslahatına göre nâzil olmuştur.³⁸

Nesh, bütün semâvî dinlerde ortak olan ve değişmeyen zarûriyyât,³⁹ hâciyyât⁴⁰ ve tahsîniyyât⁴¹ oluşan küllî kâidelerde değil, cüz'î ilkelerde gerçekleşmiştir.⁴² Bütün semâvî dinlerde inanç esasları bir bütünlük arz eder. Çünkü tevhid noktasında bir değişiklik söz konusu olamaz. Kur'ân-ı Kerîm bu gerçeği "Senden önce hiçbir Resul göndermedik ki ona: 'Benden başka ilah yoktur; şu halde bana kulluk edin' diye vahyetmiş olmayalım"⁴³ âyetiyle açıklamaktadır. Ancak ibâdetler ve muâmelât konusunda toplumun selametini korumayı, kardeşlik bağlarını kuvvetlendirmeyi hedef alan temel prensiplerde ittifak olmakla birlikte, her milletin ihtiyacı zaman ve şartlarına göre farklı olacağından, bir asırda bir millete uygun düşen bir hüküm diğer bir millet için uygun olmayabilir.⁴⁴

Hz. Peygamber de, "ما من نبوة إلا تناسخت" ⁴⁵ "Her Peygamberlik müessesesi nesh ile karşılaşmıştır." sözü ile neshin şeriatler arasında ve gönderilen yeni dinde cereyan edeceğine işaret etmektedir. Şeriatler arası nesh olduğu gibi aynı şeriat içerisinde de nesh meydana gelmiştir.⁴⁶

2. Nesh Çeşitleri

Toplum düzenini sağlamak için insan eliyle yapılan kanunlarda nasıl en son tatbikatı bilip ona göre davranmak mecburiyeti söz konusuysa, mü'min bir kulun Resulullah'ın öğrettiği hususlarda Peygamber'inin en son uygulamasının ne olduğunu bilme sorumluluğu vardır. Bu sayede en son tatbikatı öğrenecek ve yanlışlardan kurtulma imkânına kavuşacaktır. Nâsîh olan hükmü arayıp bulma ve ona tabi olma sorumluluğuna sahip bir Müslümanın pek tabiidir ki delilsiz nesh iddiâsında bulunması düşünülemez. Nazarî kâidelere, akli çıkarımlara, kıyas vb. yollara başvurarak bir konuda nesh olduğunu söylemek son derece mahzurludur. Bu konuda zan ve tahmine dayalı görüşler serdetmek yerine kesin delillere, "sarih delaletli bürhanlara" yani nakle müracaat etmek zorundayız. Aksi takdirde dileyen dilediği emri iptal yetkisine kavuşacak ve neticede ortada şeri hüküm namına hiçbir şey kalmayacaktır. Kullar içerisinde bir emri diğeriyle değiştirme yetkisi, kulların tamamına değil sadece Hz. Peygamber'e verilen bir

³⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul; Eser Neşriyat, tsz), 5/3124.

³⁹ "İslâm dininin toplum ve bireyler için vazgeçilmez gördüğü değerlerin korunması"

⁴⁰ "Ferdî veya içtimaî hayat için mutlaka gerekli olmayan, ancak bunların düzenli olarak yürümesini temine yarayan hükümler"

⁴¹ "Hayatı güzelleştirmeyi hedefleyen ve insanı mükemmeli aramaya teşvik eden -zarûriyyât ve hâciyyat düzeyine çıkmamış- düzenlemeler"

⁴² Şâtıbî, *Muvâfakât*, III/365-367.

⁴³ el-Enbiyâ 21/25.

⁴⁴ İdris Şengül, "Ulûmu'l- Kur'an Konusu Olarak Nâsîh ve Mensûh", *Diyanet İlmi Dergi* 38/3 (Eylül 2002), 92-93.

⁴⁵ Müslim, "Zühd", 14; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnaûd-Âdil Mürşid (Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 29/115. Bizim verdiğimiz kaynaklarda rivayet *ما من نبوة قط إلا تناسخت* şeklinde yer almaktadır.

⁴⁶ Geniş bilgi için bk. Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 20, 106-111; Talat Koçyiğit, "Kitap ve Sünnette Nesh Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (1963), 96-97.

özelliğidir. Ona bu yetkiyi veren Allah'tır ve Hz. Peygamber Allah adına bu yetkiyi emri hak vaki olup vahiy nihâyete erişinceye kadar kullanmıştır. Yani Hz. Peygamber'den sonra nesh yolu kapanmıştır.⁴⁷

Allah Teâlâ veya Hz. Peygamber tarafından ortaya konulan bir uygulamanın daha sonra ortadan kaldırılması ve verilen hükümlerde değişiklik meydana gelmesine bağlı olarak 4 çeşit neshden söz edilir:

1. Kur'ân'ın Kur'ân'ı neshi,
2. Sünnetin Kur'ân'ı neshi,
3. Sünnetin sünneti neshi,
4. Kur'ân'ın sünneti neshi.

Kitabın Kitabı neshi ve sünnetin sünneti neshi konusunda Ebû Müslim el-İsfehânî dışında bütün İslâm âlimleri arasında bir ittifak oluşmuşken sünnetin kitabı neshi ve Kuran'ın sünneti neshi konularında âlimler ciddi görüş ayrılıklarına düşmüşlerdir.⁴⁸

2.1. Kur'an'ın Kur'an ile Neshi

Nâsîh ve mensûh olan âyetler arasında denklik olup aynı derecede bilgi verdikleri için birkaç istisnâ dışında ilim adamlarının bu konuda görüş birliği içinde olduklarını söyleyebiliriz. İki âyet farklı iki hükmü getiriyorsa ve âyetlerden biri diğerinden önce nâzil olmuşsa nesh gerçekleşir.⁴⁹ Bu konuda pek ihtilaf bulunmamaktadır. Konu Kur'an'da nâsîh-mensûh meselesi olarak değerlendirildiği için bu konuda bu kadar bilgi vermekle iktifa edeceğiz.

2.2. Sünnetin Kur'an ile Neshi

Sünnetin Kitap ile neshi Eş'arîler, Mu'tezile ve fakihlerin çoğunluğuna göre aklen caiz, şer'an da vâkidir. İmam Şâfiî'den bu konuda iki görüş geldiği, bir görüşüne göre sünnetin kitap ile neshini kabul etmediği, diğer görüşüne göre böyle bir neshi kabul ettiği nakledilmektedir. İmam Şâfiî'ye göre Kur'ân'ın sünneti nesh etmesi için Hz. Peygamber'in sünnetinde önceki sünnetine karşılık neshi açıklayan başka bir sünnetin bulunması gerekir. Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu bir sünnet Allah tarafından bir başkasıyla değiştirilirse, Allah Resulü insanların hata edip mensûha göre hareket etmemeleri için sünnetinde değişikliğe giderek konuyu açıklığa kavuşturur. Sünnet vahiy mertebesinde bulunduğu ve Allah'ın murad ettiği manayı açıklama görevi üstlendiği için Allah Resulü'nün Kur'an'a aykırı bir sünnet ihdas etmesi, sünnetin Allah'ın kitabına muhalefet etmesi mümkün değildir.⁵⁰

İmam Şâfiî'nin hayatını kaleme alan Ebû Zehre, İmam Şâfiî'nin bu görüşünün iki esasa dayandığını söylemektedir. Birincisi Hz. Peygamber'e Kur'an'ı açıklama görevi verilmiştir. Nesh olaylarında da önceki ve sonraki hükmün açıklanması esastır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in nesh konusunda ashabına yaptığı açıklamaları öğrenmek gerekir. İkinci olarak ise o konuda açıklayıcı bir sünnet bulunmadan Kur'an'ın sünneti neshi caiz olsaydı Kur'an'a aykırı olan her hadisin reddedilmesi gerekirdi. Akıl açısından da Kur'an'ın sünneti neshetmesinin mümkün olduğuna

⁴⁷ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 176-178.

⁴⁸ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 205.

⁴⁹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 159.

⁵⁰ Şâfiî, *er-Risâle*, 131-132.

söyleyen âlimler iki kaynağın yani kitap ve sünnetin aynı kaynaktan geldiğini savunmakta ve neshin aklen mümkün olduğunu söylemektedirler.⁵¹

Bu konuda ileri sürülen en önemli delillerden birisi Hudeybiye antlaşmasındaki şartlardan birinin âyetle nesh edilmesidir. Anlaşma gereği Mekke'den kaçıp Müslümanlara sığınan herkes Mekkelilere iade edilecekti. Ebû Cendel Mekke'den kaçıp geldiğinde Müslümanlar onu iade etmek zorunda kalmışlardı. Mekke'den bir kadın Müslümanlara sığındığında inen âyet bu maddeyi feshetmiş, kadınlar nâsîh olan âyet gereğince⁵² müşriklere teslim edilmemişlerdir. Sünnet ile sabit olan Aşura orucu Ramazan orucunun farz kılınmasıyla mensûh hale gelip nafîle bir ibâdete dönüşmüş,⁵³ önceleri harbin kızıştığı esnada namaz kazaya bırakılırken Salat-ı Havfî emreden âyet önceki uygulamayı yürürlükten kaldırmıştır.⁵⁴ Bazı ilim adamları ise sünnetin Kur'an ile neshedilmeyeceğini söylemekte ve aklî olarak birtakım deliller ileri sürmektedirler. Onlara göre sünnetin kitapla neshinin caiz olması, Hz. Peygamber'in sünnetinde sık sık değişikliğe gidilmesi, insanları Peygamber'den soğutur ve kendisine duyulan itimadı sarsardı. Aralarında denklik olmayan şeyler arasında neshin gerçekleşmesi mümkün değildir. Kur'an ve sünnetin kaynakları farklıdır.⁵⁵ Görüleceği üzere Kur'an'ın sünneti neshi hakkındaki görüş farklılıkları Kur'an ve sünnetin aynı değerde olup olmadıkları ve aynı kaynaktan gelip gelmedikleri konusunda farklı düşülmelerinden kaynaklanmaktadır.

2.3. Kitabın Sünnet ile Neshi

Âlimlerden bazıları Kitab'ın sünnetle veya sünnetin Kitap'la neshi arasında bir farklılık görmezken bazıları ise Kitab'ın sünneti neshini kabul ettikleri halde sünneti Kitap'tan daha aşağı bir mertebede kabul ettikleri için sünnetin Kitab'ı neshini caiz görmemektedirler.

İmam Şâfiî "Biz bir âyetin yerine bir âyeti getirdiğimiz zaman..." âyetini delil getirerek Allah'ın Kitabı'nı ancak Allah'ın Kitabı'nın neshedeceğini savunmakta, sünnetin Kitab'a tâbi olduğunu ve Allah'tan nâzil olan âyetleri açıklama görevi bulunduğunu söylemektedir. Bu konuda ilk hükmü koyan Cenabı Hakk'ın yetkili olduğunu, bu işin Allah'ın yarattığı birine ait olamayacağını söylemektedir. Zâhirîlerin çoğunluğu ve bir görüşe göre Ahmed b. Hanbel de aynı kanaattedir. Aklî yönden Kur'an'ın sünneti neshedebileceğini savunan âlimler sünneti de Kur'an gibi vahiy mahsulü kabul etmekte, ikisinin de aynı kaynağa dayandığını söylemekte ve bu konuda örnekler sıralamaktadırlar. Kitab'ın sünnetle neshedileceğini savunanlar âyette geçen "Zina eden erkek ve kadına yüz sopa vurulması cezasının"⁵⁶ Hz. Peygamber'in sünnetiyle belirlenen recm uygulamasıyla ortadan kalktığı ve buna benzer üç örneği kitabın sünneti neshine delil olarak gösterirler.⁵⁷

Sünnetin Kur'an ile neshedilemeyeceğini savunan ilim adamları ise örnek vermemekle birlikte Kur'an-ı Kerim ile sünnetin neshinin Hz. Peygamber'e duyulan güveni sarsacağını

⁵¹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 162.

⁵² el-Mümtehine 60/10.

⁵³ el-Bakara 2/183; Buhârî, "Savm", 1, 69; Müslim, "Sıyâm", 111,112, 114, 116, 120, 121; Ebû Dâvûd, "Savm", 63; Tirmizî, "Savm", 48.

⁵⁴ en-Nisa 4/101; Buhârî, "Meğâzî", 29; Müslim, "Mesâcid", 202-206. Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 163-165.

⁵⁵ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 166.

⁵⁶ en-Nûr 24/2.

⁵⁷ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 169.

savunarak sünnet ile Kur'an'ın birbirlerine denk olmadıklarını ve farklı kaynaklardan geldiklerini söylemektedirler⁵⁸. Âlimler arasındaki görüş ayrılığının ana sebebi neshin kurallarından birisi olan "nassı neshedecek nassın aynı kuvvette ya da daha kuvvetli olması"dır. Bu kurala bağlı olarak Kur'an âyetlerinin mütevâtir sünnetle neshedilebileceği görüşü genel olarak kabul görmüştür⁵⁹.

Kitabın sünnetle neshedilemeyeceğini savunan kimseler ise aklî ve naklî deliller ileri sürerek bunun mümkün olamayacağını savunmaktadırlar. Bu konuda ileri sürülen naklî deliller daha çok neshe delil olarak gösterilen "Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya unutturursak mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz." âyeti⁶⁰ ve Hz. Peygamber'e verilen beyan yetkisine⁶¹ dayandırılmaktadır. Âyetin daha hayırlısını veya benzerini getirecek olan bizzat Allah'tır ve sünnetin Kur'an'a denk ve benzer olması da mümkün değildir. Âyette geçen daha hayırlısı ve benzeri ifadeleri değişen ve değiştirilenin aynı cinsten olması gerektiğine işaret etmektedir. "Biz bir âyeti diğerinin yerine koyduğumuz zaman..."⁶² âyeti de sünnetin âyetin yerine konulamayacağına, değişikliğin yeni bir vahiy ile gerçekleşebileceğine işaret etmektedir. Hz. Peygamber'e Kur'an'ı açıklama yetkisinin verildiğine işaret eden âyet ve Hz. Peygamber'in "Ben ancak vahye tabi olurum"⁶³ demesi de bu konuda verilen naklî delillerdir. Bu konuda ileri sürülen aklî deliller ise Sünnetin Kur'an'ın bir fer'i olarak kabul edilmesi, Kur'an'ın lafzı yönünden mucize olması, Kur'an'a ancak temiz olanların dokunabilmesi ve Kur'an âyetleriyle ibâdet edilebilmesi gibi Kur'an'ın sünnetten farklı birtakım özelliklere sahip olmasıdır.⁶⁴

Tartışmanın ana noktası sünnetin vahiy olarak kabul edilip edilmeyeceği konusudur. Koçkuzu, bu konuda nazarı münakaşalar yapılmasını uygun görmemekte, vahyin açıklayıcısı olan Hz. Peygamber'den bize geldiği sabit olan haberlerin içerisinde nesh tespit edildiğinde ona inanmanın ve onun gereğince amel etmenin her Müslümana lazım olduğuna işaret etmektedir. Bu konuda aklî deliller ileri sürüp tenkitler yapanların adeta Hz. Peygamber'i devre dışı bırakıp Kuran'ın hükümlerini Hz. Peygamber'e karşı savunan bir tavır takındıklarına işaret ederek şöyle demektedir: "Şeriatı getiren, Allah'ı bize tanıtan, hükümleri açıklayan kimdir? Neshin her çeşidini hatta bizzat nesh müessesesinin kendisini açıklayıp tebliğ eden kimdir? Biz kimi kime savunuyoruz? Her iki tebliğ de aynı ağızdan çıktığı halde nasıl oluyor da nazari münakaşalar ve delil-dava vasatına giriyoruz? Kanaatimizce yanılma buradan neş'et etmektedir."⁶⁵

2.4. Sünnetin Sünnet ile Neshi

Allah'ın insanları doğru yola ulaştırmak için bir rehber olarak Kur'an'ı indirdiğini, onda yer alan bazı emirler sâbit kalırken bazılarında da değişikliğe gittiğini ifade eden İmam Şâfiî, bu değişikliklerin (neshin) insanların işini kolaylaştırmak, yüklerini hafifletmek ve içinde buldukları nimetleri artırmak vb. sebeplerle yapıldığını söylemektedir. Değişen ve sabit kalan âyetlerin hepsi Allah'ın rahmetinin bir tecellisidir. Ona göre Kitap ancak Kitap'la neshedilir.

⁵⁸ Bu konuda geniş bilgi için bk. Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 160-166.

⁵⁹ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 218.

⁶⁰ el-Bakara 2/106.

⁶¹ en-Nahl 16/44.

⁶² en-Nahl 16/101.

⁶³ Yûnus 10/15.

⁶⁴ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 172.

⁶⁵ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 174.

Sünnet hakkında nass bulunan konularda Kitab'a tabidir ve Kitab'ın açıklayıcısı durumundadır. "Kendilerine âyetlerimiz açıkça okunup anlatılınca bize geleceklerine inanmayanlar, 'Bundan başka bir Kur'an getir veya bunu değiştir' dediler. Onlara şöyle de: 'Onu kendiliğinden değiştirmeye hak ve yetkim yoktur, ben ancak bana vahyedilene uyuyorum. Eğer Rabbime itaatsizlik edersem şüphesiz dehşetli bir günün azabından korkarım'"⁶⁶ âyetine göre Hz. Peygamber'in kendiliğinden vahyi değiştirmesinin mümkün olmadığını, bu yetkinin sadece Allah'a ait olduğunu savunan İmam Şâfiî, aynı durumun sünnetin sünnetle neshi için de geçerli olduğunu, Hz. Peygamber'in sünnetinin ancak onun sünnetiyle neshedilebileceğini Hz. Peygamber'den başka hiç kimsenin böyle bir yetkiye sahip olmadığını söylemektedir.⁶⁷

İmam Şâfiî'ye göre mensûh sünnet rivâyet edildiği halde nâsîh sünnetin rivâyet edilmemiş olması gibi bir ihtimal söz konusu değildir. Böyle bir kabullenme sünnetlerin çoğunun "belki de neshedilmiş sünnetlerdir" şeklinde değerlendirilmesine yol açacağı için kabul edilemez.⁶⁸

Hadisler arasında neshten bahsedebilmek için hadisler arasında bir teâruzun bulunması gerekir. İhtilaf yoksa nesh de yoktur. Nesh "külli kâideler ve müebbed hükümlerde" meydana gelmez. "Ebedîlik kaydı taşımayan cüz'î hükümlerde geçerli olması", neshin, zaman içerisinde değişen durumlara uyum sağlanması amacıyla uygun olarak gerçekleşen tabii bir durum olduğunu ortaya koymaktadır.⁶⁹

Âlimler sünnette gerçekleşen neshi 4 şekilde sınıflandırmaktadır.

"1.Mütevâtir hadis, mütevâtir hadisle neshedilir.

2.Haber-i vâhid, haber-i vâhid ile nesh edilir.

3.Haber-i vâhid, mütevâtir hadisle neshedilir.

4. Mütevâtir hadis, haber-i vâhid ile neshedilir." Son madde hariç diğer maddeler üzerinde ittifak mevcuttur. 4. madde ile ilgili olarak İbn Hazm burada da neshin olduğu görüşündedir.⁷⁰

Mu'tezile mezhebine mensup olan Nazzâm aklî delillerle bazı hadislerin neshedilebileceğini iddia etse de bu görüş kabul görmemiş ve İbn Kuteybe gibi ilim adamları tarafından Mu'tezili kelimciler kıyasıya eleştirilmiştir⁷¹. İsmail Lütfi Çakan aklî delillerle hadislerin neshedilmesi şeklindeki kullanımın ıstılâhî manaya uygun olmadığını, Nazzâm'ın nesh kelimesini red manasına kullanmış olabileceğini söylemektedir. Aklın hadislerin neshinde veya reddinde tek başına bir ölçü olarak kabul edilmesi ise mümkün değildir. Bu durumda dinî konularda yeterli bilgisi olmayan, âyetin ya da hadisin manasını tam olarak kavrayamayan ya da bugünün şartlarına uygun olmadığını düşünüp beğenmeyen herkes "bana göre", "benim düşünceme göre" gibi ifadelerle değerlendirmelerde bulunabilir.⁷² Ali Osman Koçkuzu araştırmamızın temelini oluşturan eserinde sünnetin sünneti neshi konusunu, hadiste nesh

⁶⁶ Yûnus 10/15.

⁶⁷ Şâfiî, *er-Risâle*, 65-67.

⁶⁸ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 162.

⁶⁹ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 206-207.

⁷⁰ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 217.

⁷¹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 43 vd.

⁷² Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 219.

konusunu inceleyen dört eserden örnekler vererek işlemekte ve bu konuda değerlendirmeler yapmaktadır.

3. Nesh Meselesinin Bilinme Yolları

Hadisler arasında cereyan eden nesh ilişkisini tespit edebilmek için hadisçiler tarafından belirlenen bazı metotlar vardır. Bu yolları şöyle sıralayabiliriz.

3.1. Bizzat Hz. Peygamber'in Açıklaması

Hz. Peygamber daha önce emrettiği bir şeyi sonra yasaklamış ya da yasakladığı bir şeyi serbest bırakmış ve hadislerinde de bu durumu açıkça belirtmiştir.

"Ben sizi kabirleri ziyaretten nehyetmişim; artık ziyaret ediniz!"⁷³ hadisi bu metotla aynı hadis içinde nâsîh ve mensûhu tespit edilen bir örnektir. Bu gibi durumlarda itiraz edecek bir konu mevcut değildir.

3.2. Sahâbenin Verdiği Bilgilerle Nesh Vakasının Tespiti

Sahâbenin bilgilendirmesi sebebiyle de neshten haberdar olabiliriz. Bu iki şekilde meydana gelebilir. Birincisinde sahâbî neshi açıkça belirtir. Hz. Âişe'nin, Aşûre günü orucunun Ramazan orucu ile neshedildiğini⁷⁴ haber verdiği hadis bu konuya örnek verilebilir.

İkincisi ise sahâbînin rivâyeti aktarırken "Bu iki uygulamanın sonuncusudur" şeklinde bir kayıt düşmesidir. Mesela Câbir b. Abdillâh "Ateşte pişmiş yiyeceklerden sonra abdest almayı terk etmek Resulullah'ın iki hareketinden sonuncusudur."⁷⁵ diyerek son uygulamanın abdest almamak olduğunu açıkça haber vermiştir.

Bu konuda sahâbî sözünün kendi icthâdı olabileceği şeklinde itirazlar yapılmıştır. Bazı âlimler ise sahâbenin tarih farkını göz önünde bulundurarak böyle bir değerlendirme yaptığını, dolayısıyla bu sözün neshi tanıtıcı bir cümle olduğunu ifade etmektedirler. Leknevî, "İki uygulamanın sonuncusu şudur" sözüyle tarihî farklılığın açıkça belirtildiğini, bu sözün kesin olarak neshe işaret etmediği görüşünü daha isabetli görmekte, bu konuda nesh olduğunu söyleyen âlimlerin de kesinliği değil, nesh ihtimalini ortaya koyduklarını savunmaktadır.⁷⁶

3.3. Tarih Yoluyla Tespit

Aralarında zıtlık görülen hadislerin vürûd tarihlerinin bilinmesi, neshi tanımada önemli bir ölçü olarak kabul edilir. Eğer tarihler biliniyorsa, daha sonra gelen emir nâsihtir, önceki gelen emir mensûhtur. Hadisler arasını cem etmek mümkün değilse vürûd tarihlerine bakılarak neshe hükmedilebilir.⁷⁷

⁷³ Müslim, "Cenaiz", 106; Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 77; İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetü İbni Salâh*, thk. Nûreddîn İtr (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 277.

⁷⁴ Buhârî, "Savm", 1, 69; Müslim, "Sıyam", 111,112, 114, 116, 120, 12; İbn Huzeyme, *Sahîh*, thk. Muhammed Mustafa el-Azamî (Beirut: el-Mektebül-İslâmî, 1424/2003), II/999 (146. bab)

⁷⁵ İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/67-68 (30. ve 31. Bablar); İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 277-278.

⁷⁶ Abdülhay el-Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâzıla*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebül-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1428/2007), 193; Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 212.

⁷⁷ Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâzıla*, 192.

Hadisler arasında sıhhat yönünden bir eşitlik mevcutsa ve cem ve te'lif metoduyla her iki hadisle de amel etmek mümkün değilse, hadislerin Peygamber'imizden geldiği tarihler araştırılır ve son gelen hadisin nâsîh olduğu belirlenir.⁷⁸ Şeddâd b. Evs'ten "Kan alanın da aldıranın da orucu bozulur"⁷⁹ şeklinde bir rivâyet nakledilirken İbn Abbâs, Resulullah'ın ihramlı ve oruçluken kan aldırıldığını⁸⁰ haber vermektedir. Şeddâd b. Evs'in Hz. Peygamber'den bu sözü Mekke'nin fethi esnasında duyduğu, İbn Abbâs'ın rivâyetinin ise iki yıl sonra gerçekleşen Veda Haccında şahit olduğu bir olaya dayandığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı İbn Abbâs'ın rivâyeti nâsîh, Şeddâd'ın rivâyeti mensûh kabul edilmektedir.⁸¹

3.4. İcma ile Tespit

Bir hadis üzerinde ilim adamlarının görüş birliğiyle "nesh vardır" demesiyle de neshi tespit imkânına sahip olmaktadır. Görüş birliğiyle kastedilen, mevcut rivâyetlerin ve dirâyet yollarının kullanılması ve delillerin değerlendirilmesi sonucu oluşan bir görüş birliğidir. İbn Hazm, icma'ı neshi bildiren haber ve neshi belirleyen birinci yol olarak kabul etmektedir.⁸² Bu icma fıkhındaki icmadan farklıdır. İcma tek başına herhangi bir hükmü nesh edemez. Bu konuda gelen rivâyetlerin ve uygulamanın değerlendirilmesiyle oluşan bir icma ile rivâyet mensûh sayılabilir. Resulullah'tan dördüncü defa içki içen kimsenin öldürülmesi konusunda bir rivâyet gelmişken bu kişinin öldürülmemesi gerektiği konusunda bir icma oluşmuş ve rivâyet mensûh kabul edilmiştir.⁸³

4. Neshin Gerçekleşmesi İçin Şartlar

Âyetler veya hadisler arasında neshi tespit edebilmek için belli şartların gerçekleşmesi gerekir. Bir durumu belirlerken hiçbir araştırma yapmadan "Burada nesh gerçekleşmiştir" demek kolaya kaçıp hükümlerin yanlış anlaşılmasına sebebiyet verir.

Neshin genel şartları olarak değerlendirilen bu kurallar, Hz. Peygamber'in vefatından sonra gerçekleşmemek, nesheden ve neshedilenin Kur'an ve sünnette yer alan amelî bir hüküm olması, neshedilen hükmün nâsîh gelinceye kadar yürürlükte olması, nâsîh ve mensûh hükmün delilinin birbirine denk veya nâsîhin delilinin daha kuvvetli olması, nâsîh ile mensûh arasında ikisiyle aynı anda amel edilemeyecek bir uzlaşmazlık bulunması olarak sıralanmaktadır.⁸⁴

5. Nâsîh ve Mensûh Konusunda Yazılan Eserler

Hadis Usulü konuları arasında nesh hem müstakil olarak hem de hadisler arasındaki ihtilafı giderme yollarından biri olarak iki ayrı yerde ele alınır.⁸⁵ Usul kitapları dışında meseleyi müstakil olarak inceleyen kitaplar da mevcuttur. Ali Osman Koçkuzu, "Hadiste Nâsîh Mensûh Meselesi" adlı eserinde hadisin hadisle, sünnetin sünnetle neshi konusunda aralarında nesh ilişkisi tespit ettiği veya âlimlerin nesh iddiâsında bulunduğu 157 konuyu işlemiştir. Bu seçtiği

⁷⁸ Talat, Koçyiğit, *Hadis Usulü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 87.

⁷⁹ Buhârî, "Savm", 32; Ebû Dâvûd, "Savm", 38, Tirmizî, "Savm", 60; İbn Mâce, "Sıyam", 18.

⁸⁰ Buhârî, "Savm", 22, "Tıb" 12, 14, 15; Müslim, "Hac", 27-28; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 35; Tirmizî, "Hac", 22, "Savm", 60.

⁸¹ Şâfiî, *el-Ümm*, (*İhtilâfü'l-hadîs*), (Mensûra: Dâru'l- Vefâ, 1422/2001), 10/190-192; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 278; Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 212-213.

⁸² Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 180.

⁸³ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 278; Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 214-215.

⁸⁴ Abdurrahman Çetin, "Nesh", 32/579.

⁸⁵ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 276-278, 286.

hadisler nâsîh ve mensûh konusunda yazılan 4 eserde bulunan 200 konu içerisinde yer almaktadır. Öncelikle bu eserleri sıralayacak olursak;

Bu eserlerden ilki; "*er-Risâle*" ve "*el-Ümm*" adlı eserlerin sahibi, Şâfiî mezhebinin imamı, ehl-i hadisin temsilcisi olarak kabul edilen İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) "*İhtilâfûl-hadîs*" adlı eseridir. İmam Şâfiî Fıkıh Usulü alanında günümüze ulaşan ilk kitap olarak kabul edilen "*er-Risâle*"sinin üçte ikisini ayet ve hadislerde görülen ihtilaflara ayırmıştır. Hadisler arası çatışmaları ve çözüm yollarını konu edinen, hadisi ve hadisçileri savunmak üzere kaleme alınan, "İmam Şâfiî'nin fıkıh ve hadis birikiminin birlikte harmanlandığı örneklerden"⁸⁶ birisi olan "*İhtilâfû'l-hadîs*" ise yeni dönem fıkıh düşüncesini en ayrıntılı biçimde yansıtan ve mezhebin ana kaynağını oluşturan "*el-Ümm*" adlı eserinin içinde yer alan bir risâledir.⁸⁷

Şâfiî "Hadis varken kıyasa müracaat edilemez" demekte, bir hadisi kabul edebilmek için Hz. Peygamber'e ulaşınca kadar sika râvîler tarafından aktarılmış olmasını, senette kopukluk olmaması şartını esas kabul etmektedir. Rivâyet zincirini oluşturan halkalardaki râvîlerin sayısı haberin kabulü açısından önemli değildir. Haber-i hâssa (haber-i vâhid) düzeyinde de olsa bir hadis ancak kendisiyle çelişen bir hadisten dolayı terk edilebilir. Hadisler arasında birlikte kullanılmalarına imkân vermeyecek derecede bir ihtilaf bulunduğu ispat edildiğinde mümkünse nesh, değilse tercih yöntemiyle mesele çözülmeye çalışılır. İmam Şâfiî'nin "*er-Risâle*" ve "*İhtilâfûl-hadîs*"te hadisler arası ihtilaf meselesine ayrıntılı biçimde ilgi göstermesinin sebebi de haber-i vâhidlerin ikna edici olmayan gerekçelerle kullanım dışı bırakılmasını önlemek amaçlıdır. Ona göre veriler arasında gerçek uyumsuzluk bulunduğu zaman sorun belirlenen metotlarla çözüme kavuşturulmalıdır. Şâfiî, "haber-i âmme" olarak adlandırdığı mütevatir haberle haber-i hâssa arasında bilgi değeri açısından fark görse de hadislerin tamamının haber-i âmme şeklinde gelmesinin imkân dâhilinde olmadığını, amel edilmesi için de böyle bir şart bulunmadığını belirterek haber-i hâssa'yı kullanım dışı bırakmakla sonuçlanacak her türlü yorum metoduna karşı olmuştur.⁸⁸

Bu eserlerden ikincisi Ebû Bekir el-Esrem'in (ö.261/874-875(?)) "*Nâsihu'l- hadîs ve mensûhuh*" adlı eseridir. Ebû Bekir el-Esrem; Tayâlisî, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Affân b. Müslim, Ka'nebî, Müsedded b. Müserhed, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe ve Ahmed b. Hanbel gibi hadis âlimlerinden ders almış ve kendisinden de Musâ b. Harûn, Ali b. Kazvînî ve Nesâî gibi hadis hafızları rivâyette bulunmuşlardır. Ahmed b. Hanbel'i tanıdıktan sonra, daha önce öğrendiği fikhî meseleleri ezberlemekten vazgeçmiş, ondan hadis, ilelû'l-hadîs ve fıkha dair pek çok meseleyi rivâyet etmiştir. Nesâî *es-Sünen*'inde Esrem'den rivâyette bulunmuştur.

Hanbelî fikhının kaynağı olan hadisleri ihtiva ettiği belirtilen *es-Sünen*, Ahmed b. Hanbel'den yazıp kaydettiği ve fikhî bablara göre düzenlediği *Mesâilü Ahmed b. Hanbel* ve hadis ricaline dair bilgilere yer veren ve bazı kaynaklarda *Kitabu't-Târîh* adıyla da anılan *el-İlelû'l-hadîs* adlı eserlerinin günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir. Konumuzu ilgilendiren "*Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh*" adlı eserinde ise nâsîh mensûh kapsamında değerlendirdiği rivâyetler ve bu konuda şahid olabilecek hadislerle senedleriyle birlikte yer vermiştir. Toplamda yedi cüz olduğu anlaşılan eserin ilk iki cüzü Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

⁸⁶ Bayram Kanarya, "İmâm Şâfiî'nin "İhtilâfu'l-Hadîs" İsimli Eserinde Muteâriz Hadisleri Çözme Metodolojisi", *Şarkiyât İlmî Araştırmalar Dergisi* 8 (Kasım 2012), 102.

⁸⁷ Ali Bakka, "İmam Şâfiî'de Nesh Anlayışı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1997), 115-116.

⁸⁸ Bilal Aybakan, "Şâfiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/223-233.

Kütüphanesi'nde, üçüncü cüzü Daru'l-Kütübî'l-Mısriyye'de bulunmaktadır.⁸⁹ Ali Osman Koçkuzu çalışmasında bu iki cüzden istifâde etmiştir.

Koçkuzu'nun faydalandığı eserlerin üçüncüsü ise İbn Şâhîn'in (ö.385/996) "*Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh*" adlı eseridir. İbn Şâhîn kendisine hadisi sevdiren dedesiyle, bir muhaddis olan babası sayesinde küçük yaşta hadis meclislerine katılıp kendi ifadesine göre 308'de (920) hadis yazmaya başlamıştır. Vaiz lakabıyla da anılan İbn Şâhîn'in ilmî kişiliği hakkında çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Ebû Bekir Muhammed b. İsmail el-Verrâk, Hatîb el-Bağdâdî, Berkânî, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, Ahmed b. Muhammed el-Atîkî ve İbnü'l-Cezerî hadis rivâyeti açısından onu güvenilir bir kimse olarak değerlendirmişlerdir. Hatasında ısrarcı olmak, fıkıh bilgisi yeterli olmadığı halde Şâfî gibi fakihlerin bir konudaki görüşleri nakledildiğinde Muhammed'in mezhebinden olduğunu söylemek ve kendisinden daha fakih kimselerin görüşlerini önemsememek vb. konularda ise eleştirilmiştir. Bazı müellifler onun kitaplarını pek önemli bulmasalar da Zehebî onun "hadisin inceliklerini bilen bir muhaddis sayılmamakla birlikte birçok rivâyeti bulunan dürüst bir âlim olduğunu" söylemektedir. Müellifin "*Târîhu esmâi's-sikât mimmen nukile anhümü'l-ilm*", "*et-Tergîb fî fezâili'l-a'mâl ve sevâbi zâlik*", "*Şerhu mezâhibi Ehli's-sünne ve ma'rifeti şerâii'd-dîn ve't-temessüki bi's-sünen*", "*Fezâilü Fâtımatî'z-Zehra*", "*Fezâilü şehri Ramazan*" gibi pek çok eserinin bulunduğu nakledilmektedir.

Müellifin "*Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh*" adlı eseri nâsîh mensûh konusunda kaynak kabul edilen eserlerden birisidir. İbn Şâhîn eserinde nâsîh ve mensûh rivâyetleri adeta sergilercesine nakletmiş, konuyla ilgili olabilecek her türden malzemeyi toplamaya çalışmış, eserinde nazârî konulara ve fikrî tartışmalara girmemeye özen göstermiştir. Eserin günümüze ulaşan dört nüshası mevcuttur. Bu nüshalardan sadece birisi dikkate alınarak neşri gerçekleştirilmiş, Ali Osman Koçkuzu'nun eserin dört nüshasından istifade ederek hazırladığı tenkitli çalışma ise henüz yayımlanamamıştır.⁹⁰

Ali Osman Koçkuzu'nun faydalandığı dördüncü eser ise Hâzîmî'nin (ö.584/1188) konumuzu ilgilendiren eseri "*el-İ'tibâr fî beyânî'n-nâsîh ve'l-mensûh mine'l-âsâr*"dır. Hâzîmî küçük yaşta Sahîh-i Buhârî râvîlerinden Ebûl-Vakt es-Siczî'nin hadis derslerine katılmış, Silefî ve İbnü's-Sem'ânî'den icâzet yoluyla nakilde bulunmuştur. Hafızasının kuvvetli olması ve parlak zekâsı ile öne çıkan ve hadiste hüccet olarak değerlendirilen Hâzîmî'nin, pek çok hadisi öğrenen, isnad, rical ve fıkhu'l-hadis alanında donanımlı bir âlim olduğu nakledilmektedir.

Yedi bölüm olarak düzenlediği "*el-İ'tibâr fî beyânî'n-nâsîh ve'l-mensûh mine'l-âsâr*" adlı eseri, hadiste nâsîh-mensûh konusunu en güzel şekilde işleyen bir eser olarak kabul edilmiş ve kitap birkaç defa yayınlanmıştır. Hâzîmî nâsîh-mensûh konusunu bilmenin icthadda bulunmak için gerekli şartlardan birisi olduğuna dikkat çekmekte ve İbn Şihâb ez-Zührî'den naklen bu ilmin fakihleri yorup acze düşürdüğünü söylemektedir. Müellifin nesh kapsamında değerlendirdiği konular fıkıh kitaplarındaki sıralamaya göre tanzim edilmiş ve ilgili bölümde ara başlıklarla nesh vakalarına işaret edilmiştir. Hâzîmî önce konuyla ilgili müteâriz rivâyetleri sıralamakta, konu hakkında fikir ayrılıkları mevcutsa, bu ihtilafları nakledip kendi görüşünü açıklamakta, gerekli gördüğü yerlerde senedde yer alan râvîler hakkında bilgi vermektedir.

⁸⁹ Ali Osman Koçkuzu, "Esrem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/436.

⁹⁰ Ali Osman Koçkuzu, "İbn Şâhîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/367-369. Geniş bilgi için bk. Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 76-81.

Nesh kani olduğunda neshi destekleyen tatbikatlar ve ek bilgilere de işaret eden müellif, neshin mevcudiyetine kani olmamışsa, cem' veya rivâyetler arası tercihte bulunmaktadır. Hâzîmî rivâyetleri ele alırken muhaddislerin yolunu tutmuş, akli izahlar yerine rivâyetleri nakletmeyi tercih etmiş ve sağlam târihî bilgiyi esas almıştır.⁹¹

Ali Osman Koçkuzu'nun eserinde inceleme konusu yaptığı bu dört eserden başka hadiste nesh konusunda Hibetullah b. Selâme'nin (ö. 410/1019) "*en-Nâsîh ve'l-mensûh mine'l-hadis*"i, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin, (ö. 597/1201) "*Ahbârü ehli'r-rüsûh fi'l-fikh ve't-tahdîs bi mikdâri nâsihi ve'l-mensûh mine'l-hadis*"⁹² adlı eserleri mevcuttur. Sıddık Hasan Han el-Kannevî, Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed er-Râzî ve Ca'berî de konuyla ilgili eser sahibi müelliflerdir. Ahmed b. Hanbel, Ebû Davûd es-Sicistânî, Muhammed b. Osman el-Ca'd eş-Şeybânî, Kâsım b. Asbağ el-Kurtubî ve Ebu's-Şeyh kaynak eserlerde eser sahibi müellifler olarak tanıtılsalar da kitaplarının günümüze ulaşmış olup olmadığı kesin olarak belli değildir.⁹³

Cumhuriyet sonrası çalışmalarda konuyu kitap hacminde ele alan ilk çalışmanın yazarı olan Ali Osman Koçkuzu'nun "Haber-i Vâhidlerin Değeri" adlı çalışması asistanlık, "Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi" konulu çalışması doktora tezidir. İbn Şâhin'in "*Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh*" adlı eserini de tahkik eden hocanın bu eseri henüz yayınlanmamıştır. Aşağıdaki bölümde hocanın doktora tezinden yola çıkarak bazı tesbitlerde bulunmaya ve nesh konusundaki görüşlerini tesbit etmeye çalışacağız.

6. Koçkuzu'nun İncelediği Dört Kitaba Göre Nesh Vakaları

Nesh usulüyle çözümlenen hadis sayısı İbnü'l-Cevzî (ö.597-1200) ve Koçkuzu'ya göre 20'yi aşmazken, ümmetin nesh konusunda ittifak ettiği hadis sayısının 10'a ulaşmadığı belirtilmektedir.⁹⁴ Koçkuzu'nun nesh kapsamında incelediği dört eserde yer alan 157 örneğin⁹⁵ 44'ü Şâfiî'nin, 42'si Ebû Bekir el-Esrem'in, 56'sı İbn Şâhin'in, 62'si Hâzîmî'nin eserlerinde yer almakta, bu meselelerden 47'sinde Tahâvî'nin, 13 meselede ise Azîmâbâdî'nin kanaatleri de aktarılmaktadır.

Bizim tespitlerimize göre; suyun pislik tutup tutmaması, namazda konuşma, alışverişte araya girme, şüf'a, sağılabilir hayvanların satışında aldatma konuları yalnızca İmam Şâfiî'nin eserinde geçmekte, ancak bu konulardan hiçbirinde nesh iddiası dile getirilmemektedir. Şâfiî eserine aldığı 44 hadis arasından 10 tanesinde 'nesh mevcut', 30 tanesinde 'nesh mevcut değil' kanaatine sahipken 4 konunun ihtilafı olduğunu söylemektedir.

Namaz kılınabilecek yerler, kadınların elbisesi ile namaz kılma, uyuyarak veya unutarak namazı geçirme, namaz kılan kişinin ayakkabısını koyacağı yer, sabah namazından sonra yan tarafına yatma, yatsıdan sonra oturma veya yatma, akşamdan sonra kılınan iki rekatta ne

⁹¹ Selman Başaran, "Hâzîmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1998), 17/124-125. Geniş bilgi için bk. Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 70-76.

⁹² İsmail Akyüz'ün ilavelerde bulunarak Türkçe'ye çevirdiği eser "*Hadiste Nesh*" ismiyle yayımlamıştır. İbnü'l Cevzî'nin "*İ'lâmu ehli'l-ilm bi tahkîki nâsihi'l-hadis ve mensûhih*" adlı konuyla ilgili başka bir eseri daha mevcuttur.

⁹³ Mehmet Efendioğlu, "Nesh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/581-582. Günümüz çalışmaları için bk. a.g.y.

⁹⁴ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 208.

⁹⁵ Biz vitir meselesindeki konuları ayrı meseleler olarak ele aldığımız için 163 örnek üzerinden değerlendirme yapacağız.

okunacağı,⁹⁶ Cuma günü günün yarısında namaz kılma, Cuma namazında okunacak sureler, Cuma gününde duanın kabul saati,⁹⁷ imam okurken yanıldığında hatırlatma, salat-ı vüstâ, misafirin misafirliğinin müddeti, istiskâ namazı ve hutbesi, cemaatle namazın faziletindeki rakam farkları, bayram namazlarında okunan sureler, vitir ile ilgili bir mesele, oruçta visâl, belirli günlerde Peygamber'imizin oruç tutması meseleleri sadece el-Esrem'in eserinde yer almaktadır. el-Esrem bunların içerisinde yalnızca istiskâ namazı ve hutbesi konusunda nesh bulunduğu görüşündedir. Eserine aldığı 42 nesh meselesinden 36'sında neshin mevcut olmadığını düşünmekte, 3 meselede nesh tespiti yaparken, 3 konuyu ise ihtimalli olarak değerlendirmektedir.

Guslü gerektiren şeyler, cinsi münâsebette iâde, gusülde abdest, ayakta iken abdest bozma,⁹⁸ abdestin sonunda mendil kullanma,⁹⁹ teyemmümlünün imamlığı,¹⁰⁰ yağlı yiyeceklerin yenilmesi sonucu ağız yıkanması, imamın hatası ve cemaatin namazının durumu, müntehirin cenaze namazı, mescitte istilka (uzanıp yatma), münâfık olan cenazelerin namazı, duhâ namazı, rukûdan kalkışta okunanlar, ezan vakti ve yemeğin hazır olması, vitir ile ilgili bir mesele, namazda uyuklama, Ramazan ayının miktarı, artışı ve azalması, cenazenin önünden yürüme, bir yere dayanarak yemek yeme, kedinin artığı meseleleri yalnızca İbn Şâhin'in eserinde yer almaktadır. Müellif eserine aldığı 56 konu arasından 19 hadiste neshin mevcut olduğu, 27 tanesinde de mevcut olmadığı kanaatine sahipken 10 meselede ise nesh ihtimalinden bahsetmektedir.

Hamam yasağı,¹⁰¹ teyemmümün icrâ şekli, Cuma namazının hutbeden önce kılınışı, kiblenin tahvili, namazda etrafa bakınma, resimli örtülerin duvara asılması ve resme karşı namaz kılma, sahurun son vakti, mesbûkun, namazdan kaçırıldığı kısımları önce kılıp sonra imama uyması,¹⁰² Hareme ve evlere kapıdan girmeme âdeti, hacca niyet ederken şart koşmak, Harem bölgesinin Peygamber'imize ve sahâbîlerine bir müddet için helal kılındığı ve hillin nesh edildiği, hurma aşılama, arazinin kiraya verilmesi, Peygamber'imizin kadınlarla bey'ati, kadınların dövülmesi, süt kardeşliği, haram aylarda harbetme, erkeğin karısına ait bir cariye ile zinası, hastaların okunması, tek nefeste su içmek, hicretin vücûbu meseleleri yalnızca Hâzîmî'nin eserinde bulunmaktadır. Hâzîmî eserine aldığı 62 nesh vakası ile ilgili olarak 29 hadiste 'nesh mevcut', 20 hadiste 'mevcut değil' derken, 13 hadiste ise ihtimalden bahsetmektedir.

Seleb¹⁰³ ile ilgili hükümler, rükû' esnasında tatbik, aşûrâ orucu meselelerini yalnızca Tahâvî, akşamdan önce iki rekat namaz, harpten önce düşmanı İslâm'a davet, müsle meselelerini de yalnızca Azîmâbâdî nesh olarak değerlendirmektedir.

İnzalsiz münâsebetin guslü, abdestli iken tenâsül uzvuna dokunmanın abdesti gerektirip gerektirmediği, çıplak ayağa meshetme, ateşte pişen yiyeceklerin abdesti gerektirip

⁹⁶ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 222.

⁹⁷ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 231.

⁹⁸ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 200.

⁹⁹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 211.

¹⁰⁰ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 213.

¹⁰¹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 194.

¹⁰² Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 236.

¹⁰³ Harbeden iki kişiden galip gelenin öldürdüğü kimsenin eşya ve silahlarını alması.

gerektirmediği,¹⁰⁴ namaz kılanın önünden çeşitli varlıkların geçmesi ve sütte, cenaze için ayağa kalkma meseleleri diğer âlimlerin eserlerinde olmasına rağmen el-Esrem'in eserinde mevcut değildir. Ayakta su içme meselesi ise Şâfiî ve Hâzimî hariç diğer eserlerde yer alan bir konudur. Sıralanan örnekler nesh örneklerinin yazarlara göre değişiklik gösterdiğini, birinin nesh olarak gördüğü bir konuyu diğerinin nesh olarak hatta ihtilaf olarak bile değerlendirmedeğini ortaya koymaktadır.

İnzalsız münâsebetin guslü gerektirip gerektirmediği meselesinde el-Esrem hariç bütün nâsîh-mensûh yazarları neshin mevcudiyeti konusunda görüş birliğine varmışlardır. Bu konuda neshin bilinme yollarından hem târihî bilgi hem icma hem de sahâbenin bildirmesi yolları kullanılmıştır. İmam Şâfiî ile birlikte pek çok fıkıh âlimi meseleyi nesh kapsamında değerlendirmektedir.¹⁰⁵ Oruçlunun kan aldırması konusunda imam Şâfiî ve İbn Şâhin ihtimalli olarak neshten bahsederken, İbn Hacer ve Hâzimî neshin mevcut olduğunu savunmaktadırlar. Şevkânî ise meseleyi nesh olarak değerlendirmeyi.¹⁰⁶ Görüldüğü gibi aynı konuda üç farklı görüş söz konusudur. Kabir ziyareti hakkında Şâfiî gibi bu konuda üstad sayılan zâtın eserinde bir bilgiye rastlanmamaktadır.¹⁰⁷ Teyemmümün icrâ şekli hakkında Şâfiî ve Hâzimî 'nesh mevcut' derken bazı kaynaklar bu konu hakkında hiç bahis açmamışlardır.¹⁰⁸ Cenaze için ayağa kalkma konusunda Şâfiî ve İbn Şâhin nesh var derken, Nevevî 'cem yoksa nesh olabilir', İbn Hazm ise "nesh yoktur" demektedir.¹⁰⁹ Tahiyatın farklı lafızlarla okunması konusunu ele alan Şâfiî'nin "Bir hüküm ihtiva etmeyen şeyde lafız değişikliği manayı saptırmaz"¹¹⁰ diyerek konuyu nesh kapsamında değerlendirmedeğini görülmektedir. Örneklerden de anlaşılacağı üzere neshle ilgili meselelerde âlimlerin ittifak ettiğini söylemek mümkün değildir. Hatta bazı örneklerde neredeyse konuyu ele alanların hepsinin farklı kanaate sahip oldukları görülmektedir.

Koçkuzu'nun da çok sık olmasa da nesh vakaları hakkında değerlendirmeler yaptığı ve kendi kanaatini açıkladığı görülür. Mesela, imamın ardında kıraat hakkında, "Peygamber'imizin konu ile ilgili sünneti gayet geniştir." diyerek meseleyi nesh kapsamında görmemekte ve konu ile ilgili farklı uygulamaları sıralamaktadır.¹¹¹ Muvakkat nikah konusunda ise neshin târihî bilgilerle tespit edilmeye çalışıldığını söylemekte, ancak "Avnü'l-Ma'bûd"da altı farklı tarihe yer verildiğine dikkat çekerek bu konuda kesin ifadeler kullanmanın güçlüğüne işaret etmektedir.¹¹² Koçkuzu'ya göre kitaplarda yer alan bütün hadislerin nâsîh-mensûh kapsamında değerlendirilmesi de mümkün değildir. Bazı örnekler Kur'an'ın Kur'an'ı neshi kapsamında olduğundan değerlendirme dışı tutulmuştur.

7. Konularına Göre Nesh Vakaları

Hadis kitaplarında iman, kader, tevhid, fiten, cennet ve cehennem gibi itikatla ilgili konu başlıkları altında yer alan rivâyetlerle zühd, rikâk, duâ, zikir, menâkıb-fezâil gibi konu başlıkları

¹⁰⁴ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 207.

¹⁰⁵ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 195-198.

¹⁰⁶ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 266-269.

¹⁰⁷ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 291.

¹⁰⁸ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 212.

¹⁰⁹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 295-299.

¹¹⁰ Şâfiî, *er-Risâle*, 158; Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 238.

¹¹¹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 232.

¹¹² Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 306. Benzer örnekler için bk. 278.

altında yer alan rivâyetlerde neshe rastlanmazken, nesh örneklerinin daha çok ibâdât ve muâmelâtla ilgili konularda yoğunlaştığı göze çarpmaktadır¹¹³

Dinin genel kâideleri, küllî esasları, itikâdî konular veya ahlâk esaslarında nesh örneklerine rastlanmamış, örneklerin çoğunun ibâdetlerle ve ibâdetler içinde de en çok namazla ilgili olduğu tespit edilmiştir.¹¹⁴ Namazla ilgili 69 örnek incelendiğinde nesh iddialarının daha çok bu ibâdetin çeşitleri, vakitleri, rekâtları ve icra ediliş şekli konusunda yoğunlaştığı görülmektedir. Koçkuzu, nesh kapsamına girdiği iddia edilen rivâyetlerin çoğunun neshle ilgili olmayıp yeni bir hüküm koyma olarak değerlendirilebileceğini, aralarında "sâbit olmayan bazı iddiâlar" da bulunduğunu söylemektedir. Oruçla ilgili incelenen on örnekten bazıları eski bir sünneti ortadan kaldırıp yeni bir sünnet ihdâs etme değil, câhiliye döneminde tutulan oruçların İslâm'a göre yeniden düzenlenmesi, oruç ibâdetine yeni bir form kazandırılması şeklinde değerlendirilmelidir. Beş örnekle ibâdetler içinde nesh iddiâsının en az vuku bulduğu hac ibâdeti için de aynı durum söz konusudur. Zekât ile ilgili on üç örnek daha çok ticaret ve ahlâkla ilgilidir ve bu rivâyetleri nesh dışında başka izah tarzlarına göre anlamaya çalışmak daha doğru sonuç verebilir.¹¹⁵

Muâmelât konularındaki nesh örneklerinin on ikisi, kadınların bîati, cenaze işlemleri ve kabir ziyareti, cüzzamlılarla bir arada bulunmak, nikâh ve talak konularıyla, on yedi tanesi suçlar ve uygulanacak cezalarla savaş hukuku konularını kapsamakta, adab başlığında ise on bir örnek incelenmektedir. Bu örneklerin önemli bir kısmı yine Hz. Peygamber'in iki farklı tatbikatı, câhiliyye âdetinin kaldırılması veya İslâm'a uygun hale getirilmesi, nesh yerine cem' veya tercih metodunun kullanılması şeklinde yorumlanabilir. Kaldı ki bu örneklerin bazılarında nâsîh-mensûh ilişkisi sünnetle sünnet arasında değil sünnetle âyet arasında cereyan etmektedir.¹¹⁶

8. Nesh İddiasında Bulunulan Rivâyetlerin Değerlendirilmesi

Sabit olan nesh vakaları Koçkuzu'nun tespitine göre yirmi üçtür. İslâm alimlerinin üzerinde ittifak ettiği örnek sayısı ise on ikidir. Bunlardan on bir örnek hakkında ise çoğunluk neshin vaki olduğunu söylerken, az sayıda da olsa itiraz mevcuttur. Kabirleri ziyaret etmek önceleri Hz. Peygamber tarafından yasaklanmışken Allah Resulü'nün kabir ziyaretlerine izin vermesi, kurban etlerinin üç gün içinde dağıtılmasını emreden Hz. Peygamber'in üç günden fazla da elde tutulabileceğini açıklaması, içki yapılan kapların başka işlerde kullanılmasını da yasaklayan Hz. Peygamber'in sonraları bu yasağı ortadan kaldırması ve bu kapların kullanılabilmesini söylemesi Hz. Peygamber'in açıklamalarıyla neshin tespit edildiği örneklerdir. Ateşte pişen yiyeceklerden sonra abdest almama, cenaze geçtiği sırada ayağa kalkılmaması ve cenaze kabre konuluncaya kadar oturulmaması şeklindeki uygulamanın değiştirilmesi, sahâbenin Hz. Peygamber'in iki uygulamasından sonuncusunun ne olduğunu bize haber verdiği nesh örnekleridir. Savaşa başlamadan önce İslâm'a davet, sarhoşa dördüncü defa içki içtiği takdirde ölüm cezası verilmesi ve câhiliyye döneminden kalma fera' (devenin ilk yavrusunun putlara adanarak kurban edilmesi) ve atîra (Recep ayında putlar adına adanan veya herhangi bir adağa bağlı olmadan kesilen kurban) âdetleri ilim adamlarının çoğunluğuna göre neshedilen uygulamalardır. İslâm'ın ilk yıllarında cinsî münâsebet sırasında inzal vaki

¹¹³ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 349-351.

¹¹⁴ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 347.

¹¹⁵ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 346-347.

¹¹⁶ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 348-349.

olmamışsa gusûl gerekli görülmemiş, Hz. Peygamber'den guslün gerekli olduğuna dair de rivâyetler nakledilmiştir. Bu konuda sahâbeden gelen farklı görüş ve fetvâlar üzerine Hz. Ömer'in girişimleriyle toplanan ilmî heyet guslün gerekliliği konusunda ittifâk etmiş ve bu konuda icmâ oluşmuştur. Oruçlunun kan aldırmasının orucu bozmayacağı, tabaklanan ölü hayvan derisinin kullanılması, mut'a nikahının yasaklanması, ehli eşek etinin yasaklanması, ehli eşek etinin pişirildiği kapların kullanımının serbest bırakılması, Ramazan ayında cünüp olarak sabahlayan kimsenin orucunun geçerli oluşu, cenaze yıkayan kimseye gusûl abdesti gerekmeyeceği, her namaz için abdestin gerekli olmadığı, imam oturduğunda cemaatin oturmak zorunda olmaması, kıblenin değişmesi, namazda konuşmanın yasaklanması, mescidde cenaze namazı kılınması, rükuda tatbîkin (elleri yapıştırarak iki diz arasına koyma) kaldırılması münferid sahâbe görüşleri, tarih veya alimlerin genel kanaatine göre nesh sonucuna varılan hükümlerdir.

Koçkuzu otuz beş nesih vakasının şüpheli olduğunu söylemektedir. İki cinsî ilişki arasında gusûl abdesti alınmasına ve gusûlde abdest almanın gerekli olmadığına dair konularda nesh ihtimalinden bahseden sadece İbn Şâhin, erkeklere ve kadınlara hamama girme yasağı getirilmesi, daha sonra sadece erkeklere peştemalle hamama girme izni verilmesi konusunda nesh ihtimalinden bahseden sadece Hâzîmî'dir. Abdest bozulurken hangi yöne döneceği, tenasül uzvuna değmenin abdesti bozup bozmayacağı, teyemmümün nasıl alınacağı ve teyemmümün toprağa kaç vuruşla gerçekleştirileceği, cenaze namazındaki tekbirlerin sayısı, ezandaki cümlelerin tek mi çift mi okunacağı, imama uyan kişinin kıraati, cemaate sonradan katılan kişinin kaçırıldığı rekâtları nasıl kılacağı, borçlunun cenaze namazı, korku namazının nasıl kılınacağı, namazda etrafa bakınma, münafık kimselerin cenaze namazı, sabah namazının hangi vakitte kılınacağı, namazlarda kunut okunup okunmayacağı, yolculukta oruç tutulup tutulamayacağı, sahur vakti, ihramlı kimsenin koku sürünmesi, sığırın zekâtı, yüzük takmak ve ipekli elbiseler giymek, arazi kiralama, Hz. Peygamber'in kadınlarla bey'ati, savaşta kadın ve çocukların öldürülmesi, ateşte yakarak cezalandırma, müsle yapma, karısının cariyesiyle zina eden erkeğe verilecek ceza, kâfire karşılık Müslümanın öldürülmesi, hür ve evli kimselerin zina etmesi halinde uygulanacak ceza, kısas cezasının yaralar iyileşinceye kadar ertelenmesi nesh ihtimali üzerinde durulan vakalardır. Bu örneklerin bazılarında mezhepler ve âlimler arasındaki farklı anlayışlar hem nâsîhin hem de mensûh rivâyetin uygulamada kaldığı sonuçları beraberinde getirmiştir.

İncelenen yüz elli yedi örnekten yüz kadarında ise nesh tespitinde bulunmak hemen hemen mümkün değildir. Bazı örnekler kitaplarda nakledildiği halde nesh konusuna hiç girilmemiş, bazılarında bir iki alim neshten bahsetseler de rivâyetler arasında cem ve te'lîf veya tercih yolunu tutanlar olduğu görülmüştür. Cemaatle namazın fazileti konusunda verilen rakamların, sabah ve bayram ve Cuma namazlarında okunacak surelerin farklılığı, vitir namazının ve Cuma namazından sonra kılınacak namazların miktarı vb. meselelerde nesih tespit edilememiştir. Namaz kılınamayacak mekânları belirleyen hadislerle yeryüzünün tamamının mescit kılındığı ve temiz olduğunu belirten rivâyetler arasında, namaz kılan kişinin ayakkabısını koyacağı yeri, Cuma günü duaların kabul olunacağı saati belirleyen rivâyetler arasında teâruzdan bile söz edilememektedir. Cem' ve te'lîf yanında daha çok ibâdât ve muâmelât konularını kapsayan bu yüz konunun bazıları devlet başkanının yetkileri kapsamında uygulama farklılığına gitmesi, bazı konular istisnâ, bazı konular câhiliyye adetlerinin terkedilmesi kapsamında değerlendirilmiş ve nesh iddiaları reddedilmiştir.

Koçkuzu Şâtıbî'den naklen Mekke döneminde ağırlıklı olarak inanç konuları ele alındığından neshe pek rastlanmadığını, tarih belirtilen vakaların Medîne devrine ait olduğunu söylemektedir.¹¹⁷ Onun tesbîtime göre nesh olduğu belirtilen yüz elli yedi vakamın beşte birinde vakit belirtilmezken nesh iddiasıyla gündeme gelen vakaların altıda birinde yani otuz civarında örnekte tarihî bilgi mevcuttur. Sekiz örnekte İslâm'ın ilk yılları, ilk zamanlar gibi ifadeler yer almaktadır. Bu ifâdeler bazen Medîne'nin ilk yılları için de kullanılan geniş kapsamlı tabirler olduğundan tarih tesbîti güçleşmekte ve kesin sonuçlara gidilememektedir. Hicret öncesi ve sonrası, Medîne'de gibi daha genel ifâdeler yanında açıkça tarih belirtilen nesh vakaları genellikle hicrî dördüncü yıldan itibaren yoğunlaşmaktadır. Hicretin dördüncü yılında Bî'r-i Maûne Vakası, beşinci yılında Benû Mustalik Gazvesi ve Hendek Savaşı, yedinci yılında Hayber'in fethi, sekizinci yılında Mekke'nin fethi, Abdülkays oğullarının Medîne'ye gelişi, dokuzuncu yılında Tebük Savaşı, şeklindeki târihî kayıtlar neshin belirlenmesinde etkili olmuştur.¹¹⁸

9. Nesh Konusunda Karşılaşılan Güçlükler

Neshin tespit edilip ortaya konulmasında bazı problemler karşımıza çıkabilir. Mesela içinde ehli eşek eti pişirilmiş kapların kırılması veya yıkanması konusunun nesh meselesi olarak değerlendirilmesinde birtakım problemler mevcuttur. Kapların kırılması veya yıkanması konusundaki rivâyetlerin sağlamlık yönünden birbirine denk olup olmadıklarının belirlenmesi, bu değişikliğin vahiy kaynaklı mı yoksa Hz. Peygamber'in ictihâdına dayalı bir durum mu olduğu veya bu değişikliğin tam olarak hangi sebepten dolayı yapıldığının tesbit edilememesi bu konuda karşılaşılan güçlüklerdir.¹¹⁹

Peygamber'imizin açık beyânıyla tesbit edilen nesh vakalarından birisi de içki yapımında kullanılan kapların (hantem, dübbâ, nekîr, müzeffet-mukayyer) başka işlerde kullanılmasının yasaklanması ve sonra yine bizzat Hz. Peygamber tarafından bu yasağın ortadan kaldırılmasıdır.¹²⁰ Başlangıçta bu kaplara çok fazla ihtiyaç duyulmayacağını düşünen Hz. Peygamber, bu kapların içki yapımının dışındaki işlerde kullanılmasını da yasaklanmış, ancak bu kaplara duyulan ihtiyaç yasağın Hz. Peygamber'in ictihâdıyla ortadan kaldırılması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu durum bazı şârihler tarafından hükmü Rasulullâh'a bırakılan meseleler kapsamında da değerlendirilmektedir.¹²¹ Bu nesh meselesinde de sonraki hükmün vahiy yoluyla mı geldiği yoksa Hz. Peygamber'in ictihâdıyla mı ortaya çıktığı konusu açıkça belirlenememektedir. Koçkuzu bu noktada şârihlerin sözlerine yer vererek Allah'ın bu konulardaki açıklamayı kendisine bıraktığı Peygamber'inin yine vahyin kontrolünde olduğuna, kendisini Rabbinin yönlendirdiğine işaret etmekte ve meselenin "iç içe, girift bir manzara" arzettiğini söylemektedir.¹²²

Koçkuzu'ya göre nesh olarak değerlendirilen pek çok mesele tercih vb. başka yollarla da çözüme kavuşturulabilir. At etinin yenilebileceğine dair haberlerin yasak haberlerine göre daha sağlam oluşu hadisler arasında denklik olmadığı için tercih yapılması gerektiğini düşündürse de yasaktan bahseden hadisin tek tatbîkât ve emir içerdiği için nehye delil olduğunu iddia edenler

¹¹⁷ Şâtıbî, Muvâfakât, 3/336.

¹¹⁸ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 352-363.

¹¹⁹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 332.

¹²⁰ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 333.

¹²¹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 336.

¹²² Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 337.

de mevcuttur. Fakihler meseleyi nesh kapsamında ele almasalar da at etinin Hayber'de yenildiğini tesbit etmiş ve meseleyi mübah, mekruh vb. kategorilerde değerlendirme yoluna gitmişlerdir.¹²³ Ayakta su içmeye izin veren hadisler ayakta su içmeyi yasaklayan hadislerden daha sağlam olduğu için tercih yolu kullanılabilirdi gibi, Hz. Peygamber'in zemzemi ayakta içtiği şeklindeki rivâyetlerden yola çıkarak bu konudaki yasağı ayakta yürürken su içme olarak değerlendirenler, dolayısıyla meseleyi cem yoluyla çözüme kavuşturanlar da mevcuttur.¹²⁴ Nâsîh ve mensûh hadislerin âlimlerin kanaatine göre yer değiştirmesi de bu konudaki bir başka problemdir. İbn Şâhin halîfelerin ayakta su içmelerini de göz önünde bulundurarak ayakta su içmeye izin veren rivâyetleri nâsîh kabul ederken, İbn Hazm tam tersini savunmakta, izin rivâyetlerinin önce, yasak rivâyetlerinin sonra olduğunu iddiâ etmektedir. Meselenin çözümünde her zaman isnad yönünden daha sağlam olan bir rivâyetin nâsîh olduğunu söylemek de mümkün gözükmemektedir. Tek nefeste su içme rivâyetleri daha sağlam olmalarına rağmen İbn Şâhin Peygamber ahlâkına daha uygun olduğu gerekçesiyle üç nefeste su içme rivâyetlerini nâsîh olarak değerlendirmektedir.¹²⁵

Nesh vakaları genellikle Medîne döneminde ortaya çıkan durumlar olarak değerlendirilir. Mekke'de meydana gelen bir nesh iddiâsına yer verecek olursak; ¹²⁶ İbn Şâhin'e göre Cibrîl vahiy getirerek Mekke'nin yukarısında dayanarak yemek yiyen Allah Resûlü'nü "Padişahların, meliklerin yemek yeme tarzı" diyerek uyarılmış ve Nebî (s.a.v) yaslanarak yemek yemeyi bırakıp doğrulmuştur. Ancak hadiste geçen ittikâ kelimesine verilen farklı anlamlar ve eldeki delillerin nesh iddiâsında bulunmak için yeterli kuvvet taşıyaması, nesih iddiâsının doğru olmayabileceğini, meselenin başka izahlara ihtiyaç duyduğunu ortaya koymaktadır.¹²⁷

Aralarında teâruz bulunduğu iddiâ edilip neshle çözüme kavuşturulan hatta mensûhluğu konusunda ittifak edildiği söylenen bir meseleyi başka âlim veya âlimler teâruz olarak bile değerlendirmemektedir. Fera' ve atîra kurbanlarını değerlendiren bazı ilim adamları câhiliyye döneminde mevcut olan bu uygulamanın Hz. Peygamber tarafından kaldırıldığını söyleyip meseleyi nâsîh mensûh kapsamında değerlendirirken, bazıları ise hadisler arasında muâraza tesbit edilmediğini, nafi olarak ve Allah rızası için bu tür hayvanların her zaman kesilebileceği kanaatinde olduklarını ifâde etmişlerdir. Mesela İbn Sîrîn bu âdeti her zaman yerine getiren kimselerdendir.¹²⁸

Koçkuzu bazen "teknik yönden nesh tesbîatine yarayacak delil bulmanın güç oluşu" gerekçesiyle nesh iddiâsına karşı çıkmakta ve meselenin farklı izahlar veya başka çözüm yollarıyla halledilmesi gerektiğini söylemektedir. Hicreti teşvik eden ve hicrete gerek olmadığına işaret eden hadislerin incelenmesi sonucunda politik sebeplerle -Kureys'in eziyetinden korunma, Medîne nüfusunun artırılması ve Müslümanların kuvvet kazanması vb.- fetih öncesi Mekke'den Medîne'ye hicret teşvik edilirken, Mekke'nin fethinden sonra hicrete gerek olmadığının ifâde edilmesi vâcip olan bir emrin mendûb olan bir hale dönüşmesi olarak değerlendirilmiştir. Mesele Hâzîmî'nin neshe işaret etmeden sıraladığı örnekler arasındadır.

¹²³ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 339.

¹²⁴ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 340-341.

¹²⁵ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 341.

¹²⁶ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 339.

¹²⁷ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 339-340.

¹²⁸ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 342-343.

Onun dışında bu örneğe işaret eden de olmamıştır.¹²⁹ İbn Şâhin de kedinin arttığı meselesinde aynı tavrı takınmakta, neshe işaret etmeden kedinin bandığı kapların yıkanması gerektiğine işaret eden ve Hz. Peygamber'in kedinin bandığı kaptaki suyu içtiği ve o suyla abdest aldığı rivâyetleri sıralamaktadır.¹³⁰

Ali Osman Koçkuzu'ya göre neshin tesbîtinde asıl malzememiz rivâyet ve târihî bilgidir. Rivâyetle ve târihî bilgilerle desteklenmeyen hiçbir kâide ve çıkarımın bizi sonuca ulaştıramayacağı açıktır. Rivâyetlerin her zaman yeterli derecede güvenilir bulunmamaları ve tarih tesbîtinin çoğu zaman yapılamaması ise neshin tesbîtinin güçleştirmekte, nesh konularının târihî olarak sırasıyla tesbîti de bu sebeplerden dolayı gerçekleştirilememektedir.¹³¹ Kimi zaman ise Hz. Peygamber tarafından düzeltilen hatalar, câhiliyye dönemindeki âdetler, farklı gerekçelerle Hz. Peygamber'in tatbîkâtlarındaki farklılıklar, hakkında hüküm bulunmayan meselelerde tevakkuf gösterme vb. durumlarda beyân edilen yeni hükümler "nesih beyânı" olarak değerlendirilmiştir. Halbuki bu örneklerde mensûh hükmün Hz. Peygamber'e âit bir sünnet olduğunu tesbit etmek bile mümkün gözükmemektedir. Bazı âlimlerin nâsîh mensûh kapsamında değerlendirdiği bir meselede hâlen mensûh olduğu iddiâ edilen hadise göre amel edenlerin bulunması nesh meselesinin âlimleri zorlayan, tek bir çözümü olmayan karmaşık bir mesele olduğunu ortaya koymaktadır.¹³²

Sonuç

Nesh sadece hadis ilmini değil, tefsir ve fıkıh ilimlerini de yakından ilgilendiren bir konudur. Ancak nesih iddiâlarında aşırıya kaçıldığı da bir gerçektir. Meselâ müfessirlerden bazıları "Kılıç ayeti"nin (et-Tevbe 9/5, 29) hangi ayet olduğu hakkında anlaşamaları da, bu ayetin tek başına yüz ayetten fazla ayeti nesh ettiğini iddiâ edebilmişlerdir. Sahâbe döneminde nesh "âmmin tahsisi, mutlakın takyîdi, mücmel ve müphemînin beyânı ve istisnâ" gibi durumları da içine alacak şekilde daha geniş bir kavramsal çerçeveye sahipken İmam Şâfiî ile birlikte fıkıh usulünde "nassın hükmünün kaldırılması ve yerine yeni bir hükmün getirilmesi" tanımına kavuşmuştur. Neshin anlaşılmasında usulcülerin aklî, mantıkî ve felsefî izahlara da girişmeleri, konunun daha çok fıkıh usulü konularıyla ilişkilendirilmesini beraberinde getirmiştir. Nasslardan hüküm çıkarma işinin öncelikle fakihin görevi olarak görülmesi ise nâsîh ve mensûhu bilmenin hadisçilerden çok fıkıhçılara lazım bir ilim dalı olarak kabul edilmesine yol açmıştır. Koçkuzu mezhep imamlarının bir meselenin çözümünde farklı neticelere varmasının sebeplerinden birisi olarak değerlendirdiği neshi, fıkıhtaki ihtilaf sebeplerinden birisi olarak kabul etmektedir. Fıkıh Usulü'ndeki bazı kâidelerin "Hadis Usulü"nden iktibas edildiğini belirten Koçkuzu, usuller arasındaki bu iktibasta gereken titizliğin gösterilmediğini, "işin içine itibârîlik, izâfîlik ve şahsî görüş diye ayırabileceğimiz birtakım unsurlar karıştığını", bu sebeple aynı hadis hakkında muhaddis ve fakih arasında görüş farklılıkları meydana geldiğini söylemektedir. Fakihler arası görüş ayrılıklarının sebebi, hadisçinin "rivâyet ve târihî bilgi"ye dayalı ölçüsünü asgari müşterek olarak belirlememektir. "Bize göre bu mensûhtur" ifâdesi neshte geçerli olmamalı, hadislerde nesh bulunup bulunmadığı eldeki malzemenin durumuna göre tesbit edilmelidir.

¹²⁹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 343-344.

¹³⁰ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 344.

¹³¹ Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 345.

¹³² Koçkuzu, *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*, 346-347.

Ali Osman Koçkuzu'nun "Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi" adlı çalışmasında 157 konu başlığı altında incelemeye tabi tuttuğu, aralarında nesh ilişkisi tesbit veya iddia edilen hadisler, nesh dışındaki çözümlere de sıkça başvurulduğunu ve şahsî görüş ve anlayışların farklı yorumları ve sonuçları beraberinde getirdiğini ortaya koymaktadır. Kitaptaki konu başlıkları "Hadiste Nesh" konusunda temel kaynak olarak kabul edilen dört eserden; İhtilâfû'l-Hadis alanında ilk eserin sahibi olarak kabul edilen İmam Şafî'nin (ö. 204/820) *İhtilâfû'l-hadîs*'inden, Ebû Bekir el-Esrem (ö. 261/874-75 [?]) ve İbn Şâhin'in (ö. 385/996) *Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh* adlı eserlerinden ve el-Hâzîmî'nin (ö. 584/1188) *el-İ'tibâr fî beyâni'n-nâsîh ve'l-mensûh mine'l-âsâr* adlı eserinden seçilmiştir. Koçkuzu yirmi üç örneği sabit olan nesh vakaları arasında değerlendirmekte ve bunlardan sadece on ikisi üzerinde ittifak sağlandığını söylemektedir. Otuz beş örnek hakkında ihtilaflı değerlendirmesi yapılmış, yüz kadar konuda ise hadisler arasında nesh ilişkisi tesbit etmek mümkün olmamıştır. Zaten muhaddisler de çoğu zaman bu meseleleri kitaplarına almakla kalmış ve nesh iddiasında bulunmamışlardır. "Hadiste Nesh" kapsamında değerlendirilen bazı meseleler aslında "Kur'an'ın Sünneti Neshi" veya sünnetin câhiliyye adetlerini ortadan kaldırması şeklinde değerlendirilmesi gereken meselelerdir. Dört müellifin üzerinde ittifak ettiği tek bir örneğe rastlanmayışı oldukça düşündürücüdür. Nesh iddiasında bulunulan meselelerin çoğu zaman cem ve te'lîf, tercih vb. yollarla da çözüme kavuşturulması meselenin çok boyutlu düşünülmesi gerektiğini ve zannedilenin aksine nesh vakalarının sayısının oldukça az olduğunu göstermektedir.

Koçkuzu, nesh vakalarının daha çok Medîne döneminde yoğunlaştığını ve neshin küllî esaslarda değil cüz'iyât kapsamında değerlendirilen ibâdât ve muâmelât konularında gerçekleştiğini söylemektedir. Tedrîcîlik esasıyla ortaya konulan bu değişiklikler toplumun ve insanların maslahatına uygun olarak gerçekleşmiş, hayatın tabîî akışı içinde sünnetin değişmesi son derece normal bir durum olarak değerlendirilmiştir. Nesh üzerindeki tartışmaların sahâbeden sonraki dönemlerde artması, hadislerin anlaşılmasında ve yorumlanmasında hadis metni özelinde dikkate alınması gereken bazı hususlar yanında, târihî bağlam, toplumun örf, âdet ve gelenekleri, fiziksel ve çevresel faktörler vb. hâricî unsurlara da dikkat edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Koçkuzu'ya göre Hz. Peygamber dışında hiç kimse nesh yetkisine sahip olmadığına ve onun vefatıyla nesh yolu kapandığına göre, yapılması gereken Hz. Peygamber'in en son tatbikatını aramak ve ona göre amel etmektir. Bunu yaparken nazari bilgi yanında konuyla ilgili Hz. Peygamber'den intikal eden tüm rivayet ve uygulamaları, sahabe tesbitlerini, tarihî bilgi vb. bütün yardımcı unsurları göz önünde bulundurmamak bizi doğru sonuca götürecek ve neshin hadisle ameli engelleyen bir çözüm yolu olmadığı kolaylıkla fark edilecektir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnaûd-Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Aybakan, Bilal. "Şafîî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/223-233. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Bakkal, Ali. "İmam Şafîî'de Nesh Anlayışı". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1997), 109-132.

- Bakkal, Ali. "Kur'an'da Mensûh Ayetlerin Sayısı". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1996), 33-74.
- Başaran, Selman. "Hâzimî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/124-125. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Bekdemir, Sezai. "Sadrüşşeria'nın Nesh Konusuna Yaklaşımı". *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/2 (2016), 175-194.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmiu's-sahîh*. Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rifât*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1985.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 6. Baskı, 2013.
- Çetin, Abdurrahman. "Nesh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/579-581. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. 7 cilt. thk. Şuayb el-Arnaûd. Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Efendioğlu, Mehmet. "Nesh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/581-582. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Görmez, Mehmet. *Hadis İlminin Temel Meseleleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2014.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Müsned", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/101-103. İstanbul: TDV Yayınları. 2006.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071). *Câmiu beyânî'l-ilm ve fazlih*. 2 cilt, 1. Baskı, Demmam: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbûrî. *es-Sahîh*. 2 cilt. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 3. Baskı, 1424/2003.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vilü muhtelifü'l-hadîs*. thk. Muhammed Muhyiddîn el-Esfer. Beyrut-Katar: el-Mektebü'l-İslâmî-Müessesetü'l-İşrâk, 2. Baskı, 1419/1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. 2 cilt. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kâhire: Dâru İhyâi'l- Kütübi'l-Arabiyye, tsz.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Manzur. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1992.
- İbnü's- Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Mukaddimetü İbn Salâh*. thk. Nûreddîn İtr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.
- Kanarya, Bayram. "İmâm Şafî'nin "İhtilâfu'l-Hadîs" İsimli Eserinde Muteâriz Hadisleri Çözme Metodolojisi". *Şarkiyât İlmî Araştırmalar Dergisi* 8 (Kasım 2012), 101-128.

- el-Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn. *Kâvâidü't-tahdîs min fûnûn-i mustalahi'l-hadîs*. thk. Muhammed Behcet el-Baytar. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1380/1961.
- Koçkuzu, Ali Osman. "Esrem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/436. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Koçkuzu, Ali Osman. "İbn Şâhin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/367-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2. Baskı, 2016.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 17. Baskı, 2018.
- Koçyiğit, Talat. "Kitap ve Sünnette Nesh Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (1963), 93-108.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay. *el-Ecvibetü'l-Fâzıla*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebül-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1428/2007.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Nazar b. Muhammed el-Faryâbî. Riyad: Dâru Taybe, 1427/2006.
- Özşenel, Mehmet. "İtikadi Konularda Haber-i Vâhidin Delil Olma Meselesi ve Kevserî'nin Konuya Bakışı". *Dîvân Dergisi* 37 (2014/1), 174-175.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. çev. Abdülkadir Şener-İbrahim Çalışkan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm* (10. Cilt içinde İhtilâfü'l-hadîs). thk. Rif 'at Fevzi Abdülmuttalib. Mensûra: Dâru'l-Vefâ, 1422/2001.
- Şâtıbî, İbrahim b. Musa. *el-Muvâfakât*. Huber: Dâru İbn Affân, 1417/1997.
- Şengül, İdris. "Ulûmu'l-Kur'ân Konusu Olarak Nâsîh ve Mensûh". *Diyanet İlmi Dergi* 38/3 (Eylül 2002), 91-112.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmiu'l-Kebîr*. 6 cilt. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.
- Ünal, İsmail Hakkı. "Ebû Hanîfe ve Hadis". *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (2002), 75-81.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, ts.
- Zebîdî, Ahmed b. Ahmed. *Tâcü'l-Arûs*. İskenderiye: Dârü'l-Hidâye, ts.
- Zehebi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Menâkibul-imam Ebî Hanîfe*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Haydarabad: Lecnetü İhyâi'l-Meârifî'n-Nu'mâniyye, 3. Baskı, 1408.